

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**SELÇUKLULAR ÖNCESİ İRANA YAPILAN TÜRK
AKINLARI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. Yahya BAŞKANK

Hazırlayan
Yusuf ASLANK

MALATYA 2021

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

SELÇUKLULAR ÖNCESİ İRANA YAPILAN TÜRK AKINLARI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Hazırlayan

Yusuf ASLAN

Danışman

Doç. Dr. Yahya BAŞKANK

MALATYA 2021

ONUR SÖZÜ

Doç. Dr. Yahya BAŞKAN'ın danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “SELÇUKLULARDAN ÖNCE İRANA TÜRK AKINLARI” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Yusuf ASLAN

ÖNSÖZ

Çalışmamızın konusunu “Selçuklulardan Önce İran’a Türk Akınları” oluşturmuştur. Bu konuyu seçmekte ki gayemiz, Selçuklular bu bölgede teşekkül etmiş, bu bölgeden çevre bölgelere yayılmıştır. Selçuklulardan önce de Türkler’in bu bölgeye akınlar yaptığı, yerleşmeye çalıştığı hatta yerleştiğini açıklamaktır.

Konuyu rahmetli hocamız Prof. Dr. Salim CÖHCE belirlemiş bu alanda çalışmamızı teşvik etmişti. Fakat yakalandığı amansız hastalık neticesinde hakkın rahmetine kavuşmuş, danışmanlığımı gerek lisans gerek yüksek lisans boyunca bize tarih ilmini sevdiren saygı değer hocam Doç. Dr. Yahya BAŞKAN üstlenmiştir.

Çalışmamızda yardımı olan herkese teşekkürlerimi sunuyorum.

Yusuf ASLAN

Temmuz 2021

ÖZET

İran-Turan diğler adıyla Pers-Türk ilişkileri neredeyse iki toplumun varoluşundan beri devam etmektedir. Fars kaynaklarının en eskisi ve kutsal bir metin olan Avesta’da kötülük temsiliyeti Afrasyâb ve ülkesi Turan önemli bir konumdadır. Avesta’da Afrasyâb, İran kisrası Siyavuş’u öldürmüş bunun üzerine Hüsrev kutsal güçlerin yardımıyla Afrasyab’ı öldürmüş ve babasının intikamını almıştır.

Esas konumuza gelecek olursak mitolojik eserler haricinde kaynaklara dayalı ilişkiler M.Ö. Binyılının ilk asırlarında İskitlerin Ön Asya’ya gelmeleriyle başladı. İskitler’in Ön Asya’ya gelmesiyle buradaki halklar daha önce hiç görmedikleri binicilik usulleri ve “İskit okları”yla tanıştı. M.Ö. 641 de Asurlara karşı savaşılan Med Kralı Kyakeres, Anadolu ve Mezopotamya üzerine akın eden İskit topluluklarıyla karşılaştı ve onları batıya doğru itti. Yine bu dönemlerde bölgede meydana gelen savaşlarda ve kabile göçlerinde Kimmerlerin ve İskitlerin rolü büyüktür. Yerleştikleri bölgede ki yerel halkın kültürel varlıklarında gelişme meydana getirmişlerdir. Medlerle alakalı bu kayıtlar dışında bilgi yoktur.

Medlerden sonra iktidarı ele geçiren Persler (Ahamaniş), Türklerle hayli münasebete girmiştir. Bu imparatorluğun esas kurucusu Daryuş’un (M.Ö. 550-486) Bîhustun anıtsal yazıtını üç dilli – Farsça, Babilce ve İskitçe – yazdırarak ilişkilerin ne derece üst seviyede olduğu belli etmektedir. Yine Naqş-ı Rüstem’de bulunan I. Daryuş yazıtında, üç ayrı Türk-İskit topluluktan bahsedilmektedir. Bu dönemde kültürel ilişkiler dışında savaşlarda büyük öneme sahiptir. Bunlardan en önemlisi ise M.Ö. 530 yılında başlarında kraliçe Tomris’in bulunduğu Saka topluluklarına karşı yapılan savaştır. Bu savaşta Pers hükümdarı Kuroş öldürülmüştür. Yine devam eden yıllarda İskit-Saka toplulukları ile savaşlar devam ede gelmiştir.

İskender istilası sonrası yıkılan Pers İmparatorluğu yerine kurulan Selevkoslar döneminde Türk akınlarına dair bilgi bulunmamaktadır. Selevkoslardan sonra Turan kökene dayandığı iddia edilen Part (Eşkânî) hanedanlığı İran coğrafyasına hâkim olmuş M.Ö. 240’ dan M.S. 226’ya kadar hakimiyetini sürdürmüştür. Türklerle olan münasebeti daha kuruluş aşamasındayken başlamış, iyi ilişkiler dışında savaşlarda olmuştur. Özellikle kuzey sınırlarından Kuşan, Alan, Hun ve Hazarlarla alakalı tehlikeler atlatmış bundan ötürü sürekli teyakkuz halinde kalmıştır.

Partların iktidarını bitirerek hakimiyeti eline alan Sâsânî ile ilişkiler sürekli bir hale gelmiştir. Bu dönem de savaşlar, akrabalık ilişkiler, ticaret ile geçen hatta Sâsânî'lerin yıkılmasına önayak olma ile geçen bir ilişkiler ağı olmuştur. Sâsânîler, birçok Türk toplulukları, devletleriyle münasebet kurmuştur. Bunların başında Saka-İskit toplulukları, Kuşanlar, Akhun-Eftalit, Göktürkler gelmektedir. Sâsânîlerin, İslam orduları tarafından yıkılmasından sonra bölgede Türk akınlarına dair bir hareketlenme olmamıştır. Zira güçlü Emevi idaresi İran coğrafyası dışında Türklerle münasebetler kurmuştur. Bunun belki de diğer sebebi güçlü bir Türk devletinin o dönemde olmamasından kaynaklanabilir.

Emeviler sonrası iş başına gelen Abbasiler ise bir süre sonra takatten düşmüş ve İran coğrafyasında Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler, Büveyhiler, Simcûrîler, Karahanlılar ve Gazneliler gibi hanedanlar ortaya çıkarak Horasan'ı Abbâsîlerden bağımsız bir şekilde yönetecek emirlikler kurulmuştur. Bu emirliklerden özellikle Karahanlı ve Gazneliler daha baskın çıkmış, Selçukluların bölgede bir güç haline gelmesiyle hakimiyetlerini devam ettirmişlerdir. 1040'dan sonra Selçuklular, bu iki devlete hakimiyetini kabul ettirmiş ve kısa süre sonra tüm İran coğrafyasına hâkim olmuştur.

Anahtar Kelimeler; İran, Pers-İskit, Sasani-Göktürk, Gazneliler, Selçuklular

ABSTRACT

Iranian-Turanian, also known as Persian-Turkish relations have continued almost since the existence of the two communities. In the Avesta, the oldest of the Persian sources and a sacred text, the representation of evil Afrasyab and his country Turan are in an important position. In the Avesta, Afrasyab killed the Persian king Siyavush, whereupon Khosrow killed Afrasyab with the help of the holy forces and avenged his father.

If we come to our main subject, relations based on sources other than mythological works date back to BC. It started with the arrival of the Scythians to Asia Minor in the first centuries of the millennium BC. With the arrival of the Scythians to Asia Minor, the peoples here were introduced to equestrian methods and "Scythian arrows" that they had never seen before. B.C. King Kyakeres of Med, who fought against the Assyrians in 641, encountered the Scythian communities that flocked to Anatolia and Mesopotamia and pushed them westward. Again, the role of Cimmerians and Scythians in the wars and tribal migrations that took place in the region during these periods. They have brought about development in the cultural assets of the local people in the region where they settled. There is no information other than these records about the Meds.

The Persians (Achaemenid), who seized power after the Medes, had a lot of relations with the Turks. The main founder of this empire, Darius (550-486 BC), had the monumental inscription of Bihust written in three languages - Persian, Babylonian and Scythian - which shows how high the relations were. Again, in the inscription of Darius I found in Naqş-ı Rüstem, three different Turkish-Scythian communities are mentioned. In this period, apart from cultural relations, it has a great importance in wars. The most important of these is the It is the war against the Saka communities, led by the queen Tomris, in 530. In this war, the Persian ruler Kurosh was killed. In the following years, wars with the Scythian-Saka communities continued.

There is no information about Turkish invasions during the Seleucid period, which was established instead of the Persian Empire, which was destroyed after the invasion of Alexander. The Parthian (Eshkani) dynasty, which is claimed to have Turan origins after the Seleucids, dominated the Iranian geography from 240 AD. He ruled until 226. His relations with the Turks started when he was still in the establishment phase, and he had been in wars apart from good relations. Especially from the northern borders, he survived the dangers related to Kushan, Alan, Huns and Khazars, therefore he was constantly on the alert.

Relations with Sassanid, who took the power by ending the power of the parties, became permanent. In this period, there has been a network of relations with wars, kinship relations, trade and even by initiating the destruction of the Sassanids. The Sassanids established relations with many Turkish communities and their states. Saka-Scythian communities, Kushans, Akhun-Ephtalit, Gokturks are the leading among them. After the Sassanids were destroyed by the Islamic armies, there was no movement in the region regarding Turkish invasions. Because the strong Umayyad administration established relations with the Turks outside the Iranian geography. Perhaps the other reason for this may be the absence of a strong Turkish state at that time.

The Abbasids, who came to power after the Umayyads, became debilitated after a while, and dynasties such as Tahiris, Saffarids, Samanids, Buyids, Simjuris, Karakhanids and Ghaznavids emerged in the Iranian geography and emirates were established to rule Khorasan independently from the Abbasids. Of these emirates, especially the Karakhanids and Ghaznavids were more dominant, and they continued their dominance with the Seljuks becoming a power in the region. After 1040, the Seljuks made these two states accept their dominance and soon dominated the entire Iranian geography.

Keywords; Iran, Persian-Scythian, Sassanid-Göktürk, Ghaznavids, Seljuks

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vii
ÖNSÖZ.....	iv
KISALTMALAR.....	xi
GİRİŞ.....	1
a. Fiziki ve Jeopolitik Coğrafya.....	2
b. Ekonomik ve Demografik Coğrafyası	5
I. BÖLÜM	8
A. İSLAM ÖNCESİ İRAN TARİHİNDE TÜRKLER.....	8
a. İran Coğrafyasında İlk Münasebetler	8
b. Medya (Mad) Devleti.....	8
c. Pers (Ahmaniş) İmparatorluğu	9
d. Seleucid (Selevkos) İmparatorluğu	12
e. Part (Eşkânî) Devleti	13
f. Sâsânî Devleti.....	14
II. BÖLÜM	35
A. İSLAM FETİHLERİNDEN SELÇUKLULAR DÖNEMİNE KADAR Kİ VAZİYET	
35	
a. Abbasiler Dönemi İran'da ki Vaziyet.....	36
b. Abbasilere Bağlı veya Bağımsız Kurulan Hanedanlar	37
b.a. Tahiriler	37
b.b. Saffârîler.....	38
b.c. Sâ mânîler	38
b.d. Simcûrîler	40
b.e. Karahanlılar	41

b.f. Gazneliler	42
b.g. Büveyhîler.....	44
III. BÖLÜM	46
A. İRAN'DA SELÇUKLU HÂKİMİYETİ VE HİLAFETİN TEKRAR TESİSİ	46
a. Dandanakan Öncesi ve Sonrası Vaziyet	46
b. Selçukluların İran Hâkimiyeti	50
c. Tuğrul Bey'in Bağdat'a Girişi	52
SONUÇ	53
BİBLOGRAFYA	54
HARİTALAR	57
EKLER.....	62

KISALTMALAR

DİA	: Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
İA	: İslam Ansiklopedisi
A.g.e	: Adı geçen eser.
A.y	: Aynı yer.
A.g.m	: Adı geçen makale.
Bkz.	: Bakınız.
s	: Sayfa
vd.	: ve devamı

GİRİŞ

Pers kelimesi antik dönemde İran coğrafyasının güneybatısında kurulan Ahamenişlerin ve Sâsânilerin merkezine verilen isimdir. Eski İran’da Pers olarak bilinen kelime, sonraki dönemlerde Arapça telaffuzun etkisiyle Fars şeklinde söylenmeye başlanmıştır. Çağdaş İran’da bu söyle devam ettirilmektedir.¹

“İran” isminin menşei bu coğrafyaya hâkim olan kavimden gelmektedir. Bu kavim M.Ö. II. Binyılda İran coğrafyasına gelen ve burada ki yerel küçük kavimleri kendi bünyesinde eriterek bölgeye yeni bir kimlik kazandıran “Aryailer”dir. Bölgeye yerleşip yeni bir kültür yapısı oluşturmuşlardır. Aryailer ayrıca Aryanha, Arinha ve Ariyanha olarak da bilinmektedir. Türkiye de ise daha çok Aryan olarak anılmaktadır. Bu coğrafyada bilindik en eski yazılı metin olan Avesta’ya göre, Ariyayı İranlılar İ’raim ve Ecv (Avesta Dilinde), İranvic (Pehlevicede) olarak adlandırılan bölgeden gelmektedirler. Bazı tarihçiler bu bölgenin geçmişte Arran olarak bilinen günümüzde ise, Azerbaycan’da bulunan Karabağ bölgesi olduğunu söyler ve Ariyailer’in soğuk iklim koşullarından ötürü İran coğrafyasına göç ettiklerini savunurlar. Diğer bazı görüşlere göre bu bölge, Orta Asya’da Aral gölünün güneyinde ve Harezm’in civarında yerleşime müsait bir bölgedir. Ariyailer’in hem soğuktan hem de sarı ırka mensup kavimlerin akınlarından sonra burayı terk edip İran bölgesine göç ettiklerini savunmaktadırlar.²

İran terimi Avesta dilinde “Airiyye”, eski Farsçada “Ariye” ve Sanskritçede “Arya” olarak kullanılmıştır. Airiyye, Partçada “Ariyan” Sasani Pehlevicede dilinde “Eran” (“Er” yani bu kavme mensup olanlar ve “An” eki) olarak geçmiştir. Sasani döneminde İran coğrafyasına “Eran-Satr” yani İranşehr denilmekteydi.

Eski dönemlerde bölgede İranlı olmayan unsurlara “Aneran” denilmekteydi. Ek olarak Avesta’daki efsaneye göre İran padişahı Feridun’un, İrec, Tur ve Selm olmak üzere üç oğlu vardı. Feridun hakimiyeti altındaki bölgeyi üç oğluna paylaştırmıştır. Batı’yı Selm’e, doğuyu Tur’a ve İran olacak orta kısmı ise, İrec’e vermiştir. Sonra İrec ile Tur arasında anlaşmazlık yaşanmış ve İrec, Tur tarafından öldürülmüştür. Böylece İraniler ve Turaniler arasında savaşlar başlamış; Turanî terimi ise, Anerani teriminin yerini almıştır.³

¹ Mihail Sergeyeviç İvanov, **İran Tarihi**, İstanbul 2021, s.10

² Muhammed R. Hafeziniya, **İran Jeopolitiği**, Ankara 2017, s.21

³ A.g.e. s.22

Medler, Aryayı kavimler dağıldıktan sonra kurulan ilk teşkilatlı bir devlettir. Bu söz konusu devlet de Heredot'a göre hala Aryayı olarak bilinmekteydi. Bu bilinirlik özellikle İskender'in bölgeyi istilasını ile değişmiş ve yerini Pers ülkesi "Persis" adı almıştır. Muhtemelen bu isim Ahemenişilerin göçebe Arya kavminin bir kolu olan Perslerden olmasından kaynaklanmaktadır. Persis ibaresi Yunancadan diğer batı dillerine geçerek İngilizcede "Persia" ve Fransızcada "Pers" şeklini almıştır. Daha sonraki yıllarda da Avrupalılar tarafından hep "Persia" olarak isimlendirilmiştir. İran terimi ise özellikle Sasaniler döneminden itibaren yayılmaya başlamış ve İslam'dan sonra ise, geniş ölçüde kullanılması yaygınlaşmıştır.⁴

Tarihi coğrafyasına gelecek olursak, Tarihi İran coğrafyasını net olarak sınırlayamam sebebimiz, Aryenlerin istila ettikleri bölgelerin genişliğinden dolayıdır. Elbette bu isimle adlandırılan coğrafya Sâsâniler dönemine gelinceye kadar küçülmüştü ve Persler döneminde İran tabiriyle ifade edilen coğrafya çok daha geniş bir alanı kapsamaktaydı. Aryen tabiri Hint, Avrupa ve İran kavimlerinin birbirlerinden ayrışmalarından önceki ön adları olup ilk anavatanları sayılan Hindistan veya Avrupa ve İran kavimlerinin birbirlerinden ayrışmalarından önceki ön adları olup ilk anavatanları sayılan Hindistan veya Avrupa toprakları üzerinden farklı bölgelere dağılmalarından önce kullandıkları genel bir addi. Bir kısım Aryen toplulukları Rusya üzerinden Kafkasları aşarak İran sahasına inmişler ve Anadolu topraklarına yönelerek Hurrileri itaat altına alarak Doğu ve İç Anadolu topraklarına yerleşmişlerdir. Aryenler atlı araba üstünlükleri sayesinde kolay bir şekilde İran ve komşusu olduğu coğrafyaları istila edebilmişlerdir.⁵

Sınırları tam olarak net ifade edemesek de kabaca İran coğrafyası, İran Platosu ve çevresindeki dağları içine almaktadır. Başka bir deyişle, günümüzdeki İran topraklarını, Afganistan'ı ve Pakistan'ın Belucistan bölgesini de kapsamaktadır.⁶

a. Fiziki ve Jeopolitik Coğrafya

İran platosu kuzeyde Kafkasya, Sibiryaya ve Orta Asya; doğuda Tibet ve Hint platolarından, güneyde Hint Okyanusu, Fars körfezi ve Arap Yarımadası'ndan; batıda Anadolu platosu ve Mezopotamya çöllerinden farklı olup kendine has belirli doğasal kimliği vardır. Coğrafi bağlantılar bakımından İran, kuzey-güney ekseninde kuraklık ve yeşillik gibi iki farklı iklimi bağlamıştır, ayrıca Avrupa, Asya ve Okyanusya gibi kıtaların bağlantı güzergâhı

⁴ Muhammed R. Hafeziniya, **İran Jeopolitiği**, Ankara 2017, s.22-23

⁵ Ahmet Altungök, **İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi**, İstanbul 2015, s.14-15

⁶ Mihail Sergeyeviç, a.g.e. s.10

üzerinde bulunmaktadır. Bu sayede İran konumundan ötürü bölgede yaşanan siyasi etkileşim, stratejik gelişim ve olayların kesişme noktasında bulunmaktadır.⁷

İran geniş yüzölçümü (1.643.000 km²) ve kalabalık nüfusu ile (2020’de 83,6 milyon) dikkat çeker. İki bin yedi yüz elli mil uzunluğundaki sınırının dört yüz elli mili Hazar denizi ile sınır, bin yüz elli mili ise Fars Körfezi ile Umman Körfezine sınırdır. Bununla beraber Kafkas ve Orta Asya ülkeleri ile Irak, Türkiye, Afganistan, Pakistan arasında yedi yüz mil kara sınırı bulunmaktadır.⁸

İran platosu, kuzeydoğuda Pamir platosunun birleşeninden kuzeybatı Kafkasya’ya kadar ve Sin çölünden Mezopotamya çölüne kadar uzanmaktadır. Bu alanı çevreleyen yükseklikler ise, kuzeyde Elburz ve Hindukuş dağları, batıda ve güneyde Zağros dağları ve doğudaysa Süleyman dağlarıdır. Etrafı çevrelemiş olan bu platolar, İran toplumunda birliği sağlarken, dış etkenlere karşı da set oluşturmuş ve burada ki kültürel ayrımı sağlamıştır.⁹

Coğrafi şartların durumunda ötürü yazlık-kışık oturulan alanlar daha aktif hale gelmiştir. Şehirler ve köylerde yazlık-kışık arazinin durumuna göre şekillenmiş ve bu arazilerin ortalarında ki dağ eteklerinde kurulmuştur. Ülkede ki en büyük yüksek dağlar ise, Demâvend (5610 m.), Âlemkûh (4850 m.) ve Zerdkûh (4547 m.) doruklarıdır. Ülkede sık sık, dağları çevreleyen ve İran yaylasını yaran büyük faylar ve Sebelân, Demâvend gibi yanardağlar sebebiyle depremler meydana gelir.¹⁰

İran coğrafyasının kendine has zengin bir bitki örtüsü vardır. Bu orijinalliği Avrupa-Sibirya, Hint ve Arap-Akdeniz flora bölgeleri arasındaki kavşakta yer almasından kaynaklanmaktadır. Aynı anda dört mevsimin yaşandığı bu topraklarda aynı zamanda karasal ve çöl iklimine sahip bölgeler de bulunmaktadır.¹¹ İran coğrafyası, Karadeniz, Kafkaslar, Hazar ve Maveraünnehir çizgisi üzerindeki milletlerin Basra aracılığı ile Hint Okyanusu’na açıldıkları stratejik bir ülke konumundadır. İran coğrafyasının en önemli özelliği bu stratejik yapısından kaynaklanmaktadır. Tarih boyunca bu ülkenin bir iki istisna hariç istilalardan uzak kalmasını ve işgal edilememesini, sahip olduğu coğrafyaya ve stratejik özelliğine bağlamak gerekir. İran coğrafyasının, kuzey-güney ve doğu-batı ticaret yollarının tam ortasında bulunması, Asya’nın, Doğu Avrupa ve Rusya’ya açılan iç denizi Hazar ile Afrika ve uzak doğuyu çevreleyen Hint

⁷ Muhammed R. Hafeziniya, **İran Jeopolitiği**, Ankara 2017, s.24-25

⁸ Ahmet Altungök, İstanbul 2015, A.g.e. s.16

⁹ Muhammed R. Hafeziniya, **İran Jeopolitiği**, s.25

¹⁰ Bernard Hourcade, “İran”, **DİA**, c. XXII. s. 392

¹¹ Ahmet Altungök, İstanbul 2015, **İslâm Öncesi İran’da Devlet ve Ekonomi**, s.17

Okyanusu'nu Basra körfezi ile birleştiren önemli bir coğrafyanın ortasında yer alması; Ortadoğu ve Orta Asya ülkeleri arasında köprü vazifesi görmesi, Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlayan Küçük Asya'nın komşusu olması bakımından çok yönlü stratejik özelliklere sahip doğunun en önemli bölgelerinden biri haline getirmektedir.¹² Bu yapısından dolayı İran'da devlet kuran medeniyetler genel olarak Kafkaslar, Doğu Anadolu, Maveraünnehir, Mezopotamya, Arap Yarımadasının doğusu ve güneyi ile Afganistan ve Pencab bölgelerinde ciddi bir ağırlık noktası oluşturabilmekteydiler.¹³

Tarihi coğrafyaya gelecek olursak, eski dönemlerde İran'ın daha fazla sınıra sahip olduğunu bilmekteyiz. İran platosunda devlet oluşumu M.Ö. VIII. Yüzyıla kadara gider. Sosyal, siyasi, kültürel vb. sebeplerden ötürü İran kavimleri birleşip; M.Ö. 726'da Hegmetane (Hemedan) merkezli Med devletini kurmuşlardır. Medlerden sonra, bu coğrafyada sürekli hanedanlar teşkilatlanmış ve ülkenin bekasında rol almışlardır. Güçlü bir devletten diğer güçlü devletlere geçiş zamanları dışında İran tarihi, platoda temelli kurulan bir istikrar oluşumudur.¹⁴

Türk kaynakları Ceyhun nehrinin batısında kalan toprakları İran; İran kaynakları da Ceyhun nehrinin doğusunda kalan toprakları ise Turan olarak adlandırmıştır. Turan toprakları Türklerin adına Ogüz dedikleri Ceyhun nehri ile başlamaktaydı. Buna göre İran coğrafyasının o dönemlerdeki son sınırı kuzeyde Ceyhun nehri kabul edilmekteydi. Günümüz Afganistan, Pakistan ve Türkmenistan topraklarının güney kısımları İran coğrafyası içerisinde yer almaktaydı. İran coğrafyasının doğudaki son sınırı İndus nehri olarak kabul edilmekteydi ve Mekran, Belucistan toprakları bu coğrafyanın içerisinde yer almaktaydı.¹⁵ İran coğrafyasına egemen olan devletler Hazar Denizi eliyle Kafkaslar ve Doğu Anadolu, Fars Körfezi eliyle Güney Arap Yarımadası ile Sint toprakları ve Afganistan'ın batısı, Horasan topraklarındaki varlığı nedeniyle Maveraünnehir üzerinde söz hakkına sahip olabilmekteydiler. Aryenlerin bölgeye akın ettikleri dönemlerde en kalabalık olarak yerleştikleri bölgeler genel olarak Hazar denizinin kıyı kesimleri olmuştur. Kalabalık kitleler halinde önce Rusya topraklarına yönelen Aryenler bu bölgede bulmuş oldukları vahşi at sürülerini evcilleştirerek icat ettikleri atlı

¹² Abdulhalik Bakır, Ahmet Altungök, “**Klasik ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan-İran Kavramı ve Tarihsel Coğrafyası**” Tarih İncelemeleri Dergisi, Yıl 2011, Cilt 26, Sayı 2, 361-422; Hatta bu stratejik durumu da iyi kullanmış, farklı kültürel çevreler önünde de set olmuştur. Bu durumu şöyle anlatmak gerekirse: “Akdeniz’de bütünleşen medeniyetin doğuya (tekrar) gidişini ise güçlü İran kültürü engellemiştir. Bu, İran’ın tüm zamanlara ait stratejisi olmuştur. Doğu ile Batı arasında köprü değil, köprüünün üzerindeki Deli Dumrul olmayı yeğlemiş, dünyanın iki yarısı arasındaki bütün ilişkiyi kendi denetiminde tutmak istemiştir.” Osman Karatay, **İran ile Turan**, İstanbul 2019, s.28

¹³ Ahmet Altungök, **İslâm Öncesi İran’da Devlet ve Ekonomi**, İstanbul 2015, s.18

¹⁴ Muhammed R. Hafeziniya, **İran Jeopolitiği**, Ankara 2017, s.26

¹⁵ Ahmet Altungök, **İslâm Öncesi İran’da Devlet ve Ekonomi**, İstanbul 2015, s.16-17

arabalarla tekrar güneye yönelmiş ve bu bölgeleri istila etmişlerdir. Horosan'da güçlü bir satraplık kuran Sâsâniler bu satraplık eliyle Maveraünnehir üzerinde Ahkun ve Göktürkler ile ciddi savaşlar yaparak bu bölgeye ait birçok noktayı kontrol altına alabilmişlerdir.¹⁶ Bu stratejik coğrafi konum itibari ile bölgede egemenlik rahatlıkla kurulabilmekteydi.

b. Ekonomik ve Demografik Coğrafyası

İran ile ilişki kurma ve coğrafyasından geçmenin geçmişte ve günümüzde iki ana hedefi bulunmaktaydı; İlki iktisadi-içtimai hedeflerden dolayı ikincisi ise askeri hedeflerden dolaydır. Zira coğrafya güneyden Hint okyanusu ile Umman Denizi ve kuzeyden Mazenderan Denizi, batıdan ve doğudan coğrafyanın birbirine bağlanmasını güçleştirecek doğal koşullara sahiptir. Bundan dolayı geçmek isteyenler İran'dan geçmek zorunda kalmıştır.¹⁷

Yaklaşık M.Ö. II. Yüzyıldan itibaren Akdeniz'de önemli ticaret merkezlerinden olan İtalya (Roma), Çin ve Hindistan'dan ipek, baharat, parfüm, ziynet taşları gibi ürünlerin ithali karşılığında sanat eserleri, cam, yağ vb. gibi ihracatı için İran coğrafyasını kullanmışlardır. Ayrıca İran hem kara hem de deniz ipek yolunun üzerinde bulunmaktaydı. Karasal İpek yolu, Çin'den Orta Asya'ya (Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan) daha sonra İran kuzeyinden Küçük Asya ve Akdeniz'e bağlanmaktaydı. Deniz İpek yolu ise, Hint Okyanusunun sahillerinden Fars Körfezi ile Hürmüz Boğazı'na daha sonra Basra üzerinden Mezopotamya ve Doğu Akdeniz sahillerine bağlanır. XV. Yüzyıla kadar bu bölgede Basra gibi büyük liman şehirlerinin bulunması, o zaman kadar bölgenin yoğun kullanımını gösterir.¹⁸

Asıl anavatanları Avrupa veya Hindistan olan Aryen toplumları İran coğrafyasına geldikleri vakit buralarda yaşayan köylü grupları üzerinde egemenlik kurmuşlardır ve sahip oldukları atlı araba üstünlüğü sayesinde çok kolay hareket ederek bu toprakların her tarafına yayılmışlardır. Bu topraklar üzerinde rahat ve özgür bir şekilde hareket eden bu Aryen toplulukları *azadan* şeklinde tabir edilmişlerdir. Kuzeyde Kafkaslar, güneyde Hint Okyanusu; batıda Dicle nehri ile doğuda Ceyhun nehri arasındaki alana yayılan Aryenler buralarda meskûn topluluklarla karışarak İran coğrafyası üzerinde ortaya çıkan ilkçağ ve erken orta çağların yerleşik uygarlıklarını meydana getirmişlerdir. Bu topraklar üzerinde ortaya çıkan en büyük medeniyetler hiç kuşkusuz Medya, Ahamaniş, Eşkânî ve Sâsânî medeniyetleridir. Bu medeniyetler İran topraklarının farklı bölgelerinde ortaya çıkmışlardır. Hint-Avrupa

¹⁶ Ahmet Altungök, İstanbul 2015, s.18-19

¹⁷ Muhammed R. Hafeziniya, **İran Jeopolitiği**, Ankara 2017, s.46

¹⁸ A.g.e. s.46-47. Daha detaylı bilgi için ilgili esere başvurulabilir.

uygarlıklarından olan ve Perslerle beraber İran medeniyetinin iki önemli kolunu oluşturan Medler, Zağros dağlarının güneyinde kalan saha ile Orta Asya'dan Doğu Anadolu'ya kadar yayılmışlar ve bugünkü Hamedan olan Ekbatana şehrini merkez olarak seçmişlerdir. Medler, MÖ. 1300'lü yıllarda Kafkaslar üzerinde İran topraklarına gelerek yerleşmişlerdir. Medlerin üzerinde yaşamış olduğu coğrafya kuzeyden Hazar Denizi, güneyden Asur topraklarına doğuda Parthia ve Hirkania toprakları batıda ise Ermeni topraklarına kadar uzanmaktaydı. Tarım ve hayvancılıkla uğraşan bu insanlar kuraklık nedeniyle hayvanları için otlak bulmak amacıyla İran platolarına girmişler ve M.Ö. 837 yılında Asur kralı III. Salmanasar tarafından itaat altına alınmışlardır. Medyalıların kendilerinden sonra bırakmış oldukları kalıntılardan yola çıkarak yaşam öğeleri ve kültürleri onların Saka soylu bir kavim olabileceklerini işaret etmektedir. Medlerin üzerinde yaşamış olduğu topraklar Ekbatana merkezli Medya Magna ve Medya Atropatane şeklinde iki önemli parçadan oluşmaktaydı ve Atropane adı verilen toprakların merkezi Tebriz şehriydi.

Hint-Avrupa kökenli Persler M.Ö. IX. Yüzyılda Asur kralı III. Salmanasar zamanında Medlerin güçlerini artırmaya başladığı dönemlerde Zağros Dağlarının eteklerinde *Parsua* adı altında yaşamaktaydılar. Anşan, *Persis* adı verilen bugünkü Fars toprakları üzerinde kurulmuş Elam krallığına bağlı bir mahalli krallıktı. Yunan kaynaklarının *Persis* dedikleri bu topraklara Araplar *Parsua*, eski İran kaynakları ise *Aryanam* adını vermekteydiler. Günümüzde İran coğrafyasının güne batısında Fars Körfezinin doğu sahilleri boyunca uzanan bölgeler sonraki dönemlerde *Fars* şeklinde isimlendirilmişlerdir. Zağros dağlarından Huzistan ve *Persis* topraklarına kadar uzanan bu krallığın Susa ve Anşan olmak üzere iki merkezi bulunmaktaydı. Aryen ve Turan karşımı bir kavim olan Partlar M.Ö. 1000 yılın başlarında göçebe olarak dolaştıktan sonra eski Farsça ile İranlıların Parthava (*Perseve*) adını verdikleri topraklara yerleştiler. Bu bölge günümüzde tam olarak Horosan topraklarına mutabık gelmektedir. Bu bölgenin Parthava şeklindeki telaffuzuna Daryuş'un *Bihstun* yazıtlarında rastlanılmaktadır. Partların yoğun olarak yaşadığı yerler Hazar Denizi'nin doğusu ve güneyi ile Aral Gölü arasında kalan bölgeler idi.

Sâsâni coğrafyası üzerinde Aryen kavimlerinin dışında yaşayan farklı unsurlar da bulunmaktaydılar. Sâsâni ülkesinin batı kısımlarında Aryen topluluklarının yoğun olarak yerleşmiş oldukları Huzistan adı verilen bölgelerde bu devletin uyuğundan olan Araplar bulunmaktaydılar. Bu bölge İran toprakları üzerinde ilk siyasal oluşum olan Elamların ortaya çıktığı ve devlete kurdukları yerdir. Bu bölge halkı ilk olarak Aramca konuşan insanlardan meydana gelmekteydi fakat Sâsâniler döneminde bölge halkı içerisinde çok sayıda Arapça

konuşan insan bulunmaktaydı. Urumiye gölü ve Hazar Denizi arasındaki bölgelerde genel olarak Atropaten halkı ve bunların yanında Gürcü, Alan, Hazar, Hun ve Sabirler yaşamaktaydılar. Atropaten halkı, İran topraklarına Oğuzların akın etmesinden sonra bu bölge insanları ile Oğuzların kaynaşmaları günümüz Azeri halkını ortaya çıkaracaktır. Kuzey doğu topraklarında Soğdlular ile Baktıryalılar ikâmet etmekteydi ve güney doğu topraklarında ise Kionitler, Kidaralar, Asegiler, Beluciler ve Sintliler yaşamaktaydılar. Sâsânî devletinin batı komşularını Araplar, Ermeniler ve Romalılar oluşturmaktaydılar. Sâsânîlerin güney batı komşuları olan Lahmî Arapları, Sâsânîlerle ittifak halindeyken Gassani, Hatara ve Palmira Arapları Romalıların müttefikleri ve Sâsânîlerin amansız düşmanıydılar. Doğu Anadolu topraklarında ikâmet eden Ermeniler, Sâsânîlerin kuzey batı komşuları; Romalılar ile daha sonraları Bizanslılar ise Fırat nehri boyunca Sâsânî ülkesi ile sınır durumdaydılar. Sâsânî ülkesinin kuzeyinde Kafkaslarda meskûn Gürcüler, Alanlar, Hazarlar, Hunlar, Sabirler onların kuzey komşularını oluşturmaktaydılar. Kuzey doğuda Sâsânîlerin müttefikleri olan Soğdlular vardı. Daha doğuda ise ilk dönemler Kuşanlar ve onların güneyinde bulunan Kidaralar Sâsânîlerin güney doğu komşularıydılar ve sonraları bunların yerlerini Akhunlar ve onların yıkılması ile beraber ise yerlerini Göktürkler almışlardır.¹⁹

¹⁹ Ahmet Altungök, İstanbul 2015, **İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi**, s.20-23

I. BÖLÜM

A. İSLAM ÖNCESİ İRAN TARİHİNDE TÜRKLER

İslam öncesi İran’da Manna, Medya (Mad), Pers (Ahamaniş), Seleucid (Selevkos), Part (Eşkânî) ve Sâsâniler hüküm sürmekteydiler. Bu devletler bölgede siyasi, ekonomik, askeri gibi birçok alanda önemli katkılar yapmışlardır. Adı geçen devletlerin kısaca tarihlerinden bahsederek bölgeye etkileri ve Türklerle olan münasebetlerine değinilecektir.

a. İran Coğrafyasında İlk Münasebetler

M.Ö. 1. Binyılın ilk asırlarında Avrasya bozkırlarında göçebe hayvancılığı teşekkül etti ve göçebe kabileler bozkıra yayıldı. Bunlardan İskit ve Kimmerler Kafkasya üzerinden Ön Asya’ya geldi. İskitlerin bir kısmı daha sonra Avrupa bozkırlarına geri döndü. Her iki halkın gündelik ve sosyal hayatları birbirlerine yakınlık arz ediyordu. İskitler’in Ön Asya’ya gelmesiyle buradaki halklar daha önce hiç görmedikleri binicilik usulleri ve “İskit okları”yla tanıştı. İskit ve Kimmerlerin bazı grupları Asur ve Manna krallıklarında ittifak kurdukları ülkelerde (Şehir Devletleri) bulunurdu. İskitlerin Manna Krallığı’nda uzun süre kaldıkları bilinmektedir.²⁰ Manna krallığı ile müttefikliğini, onların Asur hâkimiyetini tanımaması sonucu çıkan isyanlar neticesinde bilmekteyiz. M.Ö 680-677 yılları arasında Asur kralı Esarhaddon, Manna isyanlarını bastırdı ve Manna’nın müttefiki İskit lideri İşpakay’ı (Aşkuzay) mağlup etmeyi başardı. Daha öncesinde de M.Ö 8. Asrın sonlarından itibaren Manna Krallığı’nın Urartularla yaptıkları savaşlarda Kimmerlerden bahsedilmektedir.²¹

Asur kralı Esarhaddon’un saltanatının ikinci yarısında Mannalar tekrar Asur sınırlarını tehdit etmeye başladı. Daha sonra ise Kimmerler, İskitler ve Medlerle birlikte Asurlulara karşı doğuda savaştilar. Sonuçta, Manna Krallığı birçok Asur kalesini ve bazı sınır bölgelerini ele geçirdi.²²

b. Medya (Mad) Devleti

Zağros dağlarının etekleri merkez olmak üzere yaşayan dağlı bir karaktere sahip olan Medyalılar başlarında Daiakku (Dejoces) adında birisinin liderliğinde Babillerle beraber Asurluların İran toprakları üzerindeki eğemenliğine son verdiler. Dejoces’in (Daiakku) iktidarı döneminde kendisi tarafından yaptırılan ve Herodot’a göre Atina şehri ile eşdeğer olan;

²⁰ Mihail Sergeyeviç İvanov, **İran Tarihi**, İstanbul 2021, s.43

²¹ A.g.e, s.43

²² A.g.e. s.44

dünyanın en harika şehri olan Ekbatana şehri inşa edilerek burası başkent olarak seçilir. Decojes'ten sonra başa geçen Phraortes Perslerle savaşarak onları itaat altına almıştır. Böylece Medler yukarı Asya topraklarına egemen olmuşlar ve ülke büyük bir imparatorluk haline gelmiştir. Bu başarının akabinde M.Ö. 641 yılında Asurlular üzerine sefere çıkan Phraortes başkent Ninova üzerine çıkarma yapmak istemiş fakat Asur kralı Nabukednezar tarafından mağlup edilerek öldürülmüştür. Kendisinden sonra Medlerin başına geçen Kyakeres Asurluları İran topraklarının dışına attı. Ninova üzerine sefere çıkan ve burayı kuşatan Kyakeres beklemediği bir anda Kimmerleri kovalayarak Kafkaslar üzerinden Anadolu ve Mezopotamya üzerine akın eden İskit topluluklarıyla karşılaştı ve onları batıya doğru itti. (Herodot'a göre, Kyakeres İskitlerin bir kısmını haince katletti.) Medlerden kaçan İskitler Lidyalılara sığındılar ve bu durum Lidyalılar ve Medler arasında M.Ö. 608 yılında beş yıl sürecek bir savaşın başlangıcı oldu. Herodot'un belirttiğine göre Medler M.Ö. 624 yılında İskitleri Kafkasların gerisine püskürterek bütün Kafkasya'ya egemen olmuşlardır.²³

İran coğrafyasında M.Ö. 8. Asrın sonları ve 6. Asrın başlarında meydana gelen savaşlarda ve kabile göçlerinde Kimmerlerin ve İskitlerin rolü büyüktür. İskit ve Kimmerler göçebe yaşam biçimleriyle (farklı bölgelerde olmalarına rağmen) Ön Asya'ya geldiler ve bölgeye etraflıca yerleşip, geleneksel göçebe hayvancılığın gelişimini de etkilediler.²⁴

c. Pers (Ahmaniş) İmparatorluğu

Asur devletinin M.Ö. 612 yılında yıkılması ile beraber Persler daha da güçlenerek Medlerle iyi ilişkiler kurmaya başladılar. M.Ö. VI. Yüzyılın başlarında Ahmaniş hanedanına mensup Anşan hükümdarı II. Kuroş (Kyros) geniş bir istila faaliyetine girişerek farklı coğrafyalardan farklı toplumlara ait insanlardan oluşan tarihin en büyük imparatorluğunu kurmuştur. Anşan krallığı II. Kuroş'a kadar sırasıyla Ahmaniş, Teispes, I. Kuroş, I. Kambises tarafından yönetilmiş ve II. Kuroş'la beraber Pers imparatorluğuna dönüşmüştür. II. Kuroş'dan sonra yerine geçen halefleri II. Kambises ve I. Daryuş ülkeyi büyüterek imparatorluğun kurumsallaşmasını sağladılar. M.Ö. IV. Yüzyılın üçüncü çeyreğinde toprakları Makedonyalı İskender tarafından işgal edilecek olan bu devletin kurumsal yapısı Perslerin yıkılmasından sonra da devam ederek günümüze kadar gelmiştir. Ahmanişler İndus nehrinden Ege Denizine, Orta Asya steplerinden Nil nehrine kadar çok büyük bir alana yayıldılar. Perslerin egemenlik

²³ Ahmet Altungök, **İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi**, İstanbul 2015, s.26-27; Mihail Sergeyeviç İvanov, **İran Tarihi**, İstanbul 2021, s.52; Ayrıca Şemsettin Günaltay, **İran Tarihi**, Ankara 1986, s.108 vd. da bakılabilir.

²⁴ Mihail Sergeyeviç İvanov, **İran Tarihi**, s.56

alanları içerisinde Elamlılar, Babililer, Asurlular, Araplar, Mısırlılar, Lidyalılar, Medler, Ermeniler, Kapadokyalılar, Partlar, Aryenler, Baktıryalılar, Soğdıyanalılar, İskitler, Korasmianlar, Masienler bulunmaktaydılar.²⁵

Kuroş, Heredot'un rivayetine göre M.Ö. 547 yılında Lidya kralı Krosios'u esir olarak almış ve başkenti Sard'ı ele geçirmiştir. Böylece Anadolu toprakları ile batı Yunan kentleri Perslerin eline geçmiştir. Bunun akabinde Mezopotamya'ya geri dönen Kuroş son Babilonya devletinin başkenti Babil'i alarak kral Nabonid'i tutsak eder. M.Ö. 538 yılında Filistin ve Kudüs'ü ele geçiren Kuroş, Babil'deki sürgün Yahudilerin Kudüs'e dönmelerini sağlamıştır.²⁶ Bu başarıdan sonra doğuya doğru yönelen Kuroş, kuzeydoğuda Parthia, Aria ve Margiana ile Baktria, Sogdiana ve Fergana bölgelerini kontrol altına aldı. Aynı zamanda o, İskit kabilelerinden biri olan Massagetler'e karşı savaştı. Onların oturduğu Siri Derya nehri bölgesinde kendi adını taşıyan Kyropolis şehrini kurdu. Yaklaşık ikiyüz yıl sonra İskender tarafından fethedilecek olan şehir, Kuroş'un doğuda gerçekleştirdiği fetihlerin canlı bir tanığıdır. Kuroş, M.Ö. 530 yılında Massagetler'e karşı savaşırken öldürüldü.²⁷

Doğu sınırlarını genişletmek isteyen Kuroş (Kyros), o sıralarda Massaget/Saka lideri ölümü üzerine başa geçen Tomris'in durumdan istifade etmek istedi. Ona bir elçi göndererek, evlenmek istediğini söyledi. Pek tabii bu evlilik değil topraklarını istemek demektir. Red cevabı alınca savaş hazırlıklarını başlatan Kuroş, yine Tomris'ten bir mesaj aldı. Bu mesajda ülkesini yönetmesini, savaşa girmemesini söyledi, eğer savaşmaya kararlı ise de Saka'ların da buna hazır olduğunu ifade etti. Bunun üzerine Kuroş harekete geçmiş ve İnci nehri üzerinden Saka ülkesine giriş yaptı. Bir hileyle kraliçe Tomris'in oğlu Spargapises'i ve çok sayıda Saka askerini esir almıştır. Bu duruma çok sinirlenen Tomris, bir mesaj daha göndererek ülkesine dönmesini söylemişse de Kuroş bu teklifi aldırışa almamış ve nihayetinde savaş cereyan etmiştir. Pers ordusu ağır bir mağlubiyet almış, Kuroş'ta savaşta öldürülmüştür.²⁸ Bu durum Perslerin;

²⁵ Ahmet Altungök, **İslâm Öncesi İnan'da Devlet ve Ekonomi**, İstanbul 2015, s.29; Şemsettin Günaltay, **İnan Tarihi**, Ankara 1986, s.141-142 de Kuroş'un İskitlere karşı seferi ve sonrasında hâkimiyetini kabul ettirdiği anlatılmaktadır.

²⁶ "Onların memleketlerine dönmelerine müsaade ettiği gibi, Kudüs'teki eski mabetlerini yeniden kurmalarını için, maddi ve manevi hiçbir yardımı esirgemeyeceğine dair onlara söz verdi. İşte bu yüzdendir ki Yahudiler, Tevrat'ta Kyros'u, Yahudi Tanrısı Yahwe (Yahova)'nin elçisi olarak selamlamakta ve onu göklere çıkarırcasına methetmektedir." Ekrem Memiş, **Eski İnan Tarihi**, Bursa 2018, s.34

²⁷ Ekrem Memiş, **Eski İnan Tarihi**, s.35, Jean-Paul Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, İstanbul 2006, s.66

²⁸ İlhami Durmuş, **Asya Araştırmaları Dergisi**, Sayı 2, Cilt 3, "Kazakistan'da Sakalar", s. 190; Muzaffer Duran, "Pers (Akhaimenid) Bağlamında Sakalar", Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 21, Sayı: 3, Yıl: 2019, s.744

Tanrının tayin ettiği sınırları aşması neticesinde almış oldukları ilahi bir ceza sonucuna bağlanmıştır.²⁹

Kuroş'dan sonra yerine oğlu Kambises M.Ö. 525 de geçmiş, Filistin ve Mısır topraklarını ele geçirip kendisini Mısır firavunu ilan eder, fakat ülkesine dönerken bir suikastla ortadan kaldırılır. Kambises'in yerine geçen I. Daryuş (Darius) ülkedeki karışıklıkları önleyerek istikrarı sağlar ve ülkesini İndus nehrinden Trakya ve Makedonya'ya kadar genişletir³⁰ Buradaki işleri hallettikten sonra Daryuş, İskitleri aramaya başladı.³¹ İskitler ise tek başlarına Perslerin saldırılarına karşı koyamayacaklarını düşündüklerinden ittifak aramaya başladılar. Aradıklarını bulamadıklarından emniyeti azar azar toprak bırakarak geri çekilmek politikasında aramaya karar verdiler. Üç gruba ayrılan İskitler, içlerinden hangi grup takip edilirse o grup kuyuları ve çeşmeleri kapatarak, ekili araziye ve otlak yerlerini yakarak içerilere doğru geri çekilecekti. Bu taktikler işe yaramış, Persler'e ait hayvanlar yem sıkıntısı çekiyorlardı. Onların bir türlü savaşa girmemesi Daryuş'u sabrını tüketmiş ve karşılıklı mektuplaşmalar olmuştur. Darius'un İskit kralına göndermiş olduğu mektup Herodot'un eserinde şöyle geçmektedir;

“Ey garip adam, yapabileceğin başka iki şey varken, niçin devamlı kaçıyorsun? Eğer kendini bana karşı koyabilecek kadar güçlü sayıyorsan ona göre davran, kaçmayı bırak, savaşa gir; yok eğer kendini daha aşağı görüyorsan gene boyuna yürümekten vazgeç; efendine haraç olarak toprak ve su getir, huzuruna çık.” Buna cevaben de İskit kralı cevaben;

“İranlı, işte benim kanaatim: Ben hiç kimseden ne korkar ne de önünden kaçırım. Senden de kaçtığım yok, Şimdiye kadar yapmış olduğum şey, barış zamanında her zaman yaptığım şeydir. Neden hemen savaşa girmiyorum, onu da sana açıklayayım: bizim ne kentimiz var ne de bir tek dikili ağacımız, ki elden gitmesin ya da yakılıp yıkılmasın diye korkup savaşa girelim; ama siz eğer ille de savaşmak istiyorsanız, bizim atalarımızın mezarları var; onları bulun onlara el kaldırın, o zaman görürsünüz mezarlarımız için dövüşüyor muyuz, dövüşmüyor

²⁹ Ahmet Altungök, A.g.e. s.30-31, Mihail Sergeyeviç İvanov, **İran Tarihi**, İstanbul 2021, s.60; İlhami Durmuş, **İskitler**, Ankara 2008, s.36-37

³⁰ Ahmet Altungök, A.g.e. s.31; İlhami Durmuş, **İskitler**, Ankara 2008, s.37

³¹ Behistun Rölyefi'nde bu hadise şöyle anlatılmaktadır: *“Ordumla birlikte İskitya'ya gittim. İskitya'ya doğru....Tigris....denizedoğru....sal ile karşıya geçtim; İskityalıları cezalandırdım. Bir kısmını ele geçirdim [ve onları getirdim] kendime bağladım Adı Sku(n)kha idi; onu ele geçirdim....benim istediğim birini kral seçtirdim; daha sonra burası benim oldu.”* Muzaffer Duran, **“Pers (Akhaimenid) Bağlamında Sakalar”**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 21, Sayı: 3, Yıl: 2019, s.745, ilgili konu hakkında detaylı incelemeleri zikredilen makaleden inceyebilirsiniz.

muyuz? Ama daha önce ve keyfimiz istemediği sürece sizinle savaşmayacağız. Savaşa çağrın için sana vereceğim cevap işte bundan ibaret”³²

Nihayetinde ileri gitmenin faydasız olduğunu gören Daryuş, geri çekilmeye karar verdi. İskitler, çekilmekte olan Pers ordusuna mükerrer hücumlarda bulunarak ağır kayıplar verdirdiler. Fakat Pers kralı Tuna’yı geçerek emniyetini sağladı. İskitya seferi böylece son bulmuş ve bir daha Kuzey Avrupa içlerine girmeye cesaret edemedi.³³ Böylelikle İskitler kadim dünyada “Saka topraklarının asla feth edilemeyeceği” algısını dünyada yer edindirmişti.³⁴

Daryuş’un Nakş-ı Rüstem de ki yazıtlarında üç ayrı Saka/İskit topluluklarından bahsedilmektedir. Bu yazıt üç dil de; Pers dili, Babil dili ve İskit dilinde yazılmıştır. Burada İskit dilinde olmasını Persler için çok önemli olduklarının bir delilidir. Bu yazıtta Sakalar üç ayrı konfederasyon olarak zikredilmektedir. Bunlar: Yerleşik hayat tarzına geçmeye başlayan Pamiro-Alay silsilesi ve Fergana’daki Saka Haumavarga’lar (Hauma içen ya da hazırlayan Sakalar), Sir-Derya’nın ötesindeki bölgede ve Semirechye’de yaşayan Saka Tigraxuda (sivri başlıklı Sakalar), son olarak da Saka tayaiy paradraya (denizin karşısında yaşayan Sakalar) yani Avrupa Sakaları.³⁵ Yine Sakalar hakkında bilgi veren başka yazıtlar da mevcuttur.³⁶

İki yüz yıl boyunca çok ciddi bir düşmanla karşılaşmayan Persler çok geniş bir alana yayılmışlar fakat M.Ö. 334 ve 323 yılları arasında gerçekleşen İskender istilası sonucunda tarih sahnesinden çekilmişlerdir.³⁷

d. Seleucid (Selevkos) İmparatorluğu

İskender’in Ahameniş imparatoru III. Daryuş’u Gaugamela savaşında yenmesinin akabinde İran topraklarını Hindistan’a kadar ele geçirmesinin üzerine kendisinden sonra İran toprakları üzerinde üç yüz yıllık bir Seleucid egemenliği söz konusu olmuştur. İskenderin ölümünden sonra generalleri İskenderin geriye bırakmış olduğu Helen topraklarını kendi aralarında paylaşmışlardır. İran toprakları ise İskender’in generallerinden Selevkos’a düşmüş

³² Herodotos, IV. Kitap, 126-127, Nakleden: Ekrem Memiş, **Eski İran Tarihi**, Bursa 2018, s.43-44

³³ Ekrem Memiş, **Eski İran Tarihi**, s.43-44, Şemsettin Günaltay, **İran Tarihi**, Ankara 1986, s.177-179; Muzaffer Duran, “**Pers (Akhaimenid) Bağlamında Sakalar**”, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 21, Sayı: 3, Yıl: 2019, s.745-748; Ali Ahmetbeyoğlu, **Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri**, İstanbul 2017, s.34-35

³⁴ Egemen Çağrı Mızrak, **Bozkır Kavimleri**, İstanbul 2017, s.50 Daryuş’un (Darius/Dareios) bu seferi hakkında detaylı bilgi için bkz: Serap Özkan Kılıç, “**I. Dareios’un İskit Seferinin Nedenleri Üzerine, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**”, 2018, 5, s.301-316; İlhami Durmuş, *Asya Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, Cilt 3, “**Kazakistan’da Sakalar**”, s. 190; İlhami Durmuş, *İskitler*, Ankara 2008, s.37-39

³⁵ Egemen Çağrı Mızrak, **Bozkır Kavimleri**, s.50-51

³⁶ Ekler bölümünde Behistun Rolyefi ile alakalı resimler eklendi.

³⁷ Ahmet Altungök, A.g.e. s.32-33

ve Balkanlar'dan Hindistan'a kadar olan kısımları kendi üzerine geçirmiştir. Selevkos bu toprakları, merkezi Antakya olmak üzere yönetmiştir. Selevkos, M.Ö. 312 yılında Babil'de devletini resmen ilan etmiş ve ülkesinin sınırlarını batıda Frig ülkesi ile doğuda İndus nehri olarak belirlemiştir. İskender'in ölümünden sonra generalleri arasındaki çekişme ve savaşlar baş göstermiş bu çekişmelerin devamında Selevkos, Hindistan'dan getirdiği 500 fil sayesinde 301 yılında İpsus savaşını kazanarak Anadolu ve Suriye topraklarını ele geçirmiştir. Selevkos ülkesini yönetmek için Antakya şehrini kurmuş ve bu şehre babası Antiokos'un adını vermiştir. Selevkos ülkesini yönetmek için Antakya şehrini kurmuş ve bu şehre babası Antikos'un adını vermiştir. Selevkos ülkesinin doğu topraklarını kontrol altına almak ve sahip olduğu topraklarla hızlı irtibat kurmak amacıyla daha sonraki dönemlerde Sâsânilerin başkent olarak kullanacağı ve o dönemlerdeki adı Opis olan Tisfun şehrinin karşısına M.Ö. 305 yılında Seleukeia kentini kurmuştur. Selevkoslar, Ahamaniş topraklarını Hirkania ve Parthava adı verilen bölgelerini Parthia adı altında yeni bir satraplık haline getirmişlerdir.³⁸

M.Ö. 139 yılında Partlar İran topraklarını Selevkoslardan kurtarmak amacıyla istila faaliyetlerine başladılar ve Mezopotamya topraklarını ele geçirdiler. Selevkos hükümdarı II. Demetrius Partlarla yaptığı savaşı kaybedince bütün İran toprakları Partların eline geçmiş oldu.³⁹

e. Part (Eşkânî) Devleti

Turan kökene dayandığı iddia edilen Arşakî (Part) hanedanlığı İran coğrafyasının İran kültürüne yeniden geri dönmesinin önünü açmış ve M.Ö. 240 yılından M.S. 226 yılında yerini Sâsânîlere bırakıncaya kadar Ortadoğu'nun tartışmasız hâkimi olmuştur. Partlar kısa bir zaman içerisinde egemenlik alanlarını Fırat nehrinden İndus nehrine kadar genişletmişlerdir. İskitlerin Aryenlerle akraba olan farklı bir etnik yapıya sahip olan Partlar, sürgün anlamına gelen isimlerini de İskitçe olan bir kökten almışlardır. Bu topraklara yerleşen Partlar kendilerini civar kavimlerinden korumak amacıyla askeri aristokrasi sınıfı meydana getirdiler. Partlar batıda Fırat nehri ve doğuda Ceyhun nehri arasında kalan topraklarda 470 yıl boyunca ayakta kalarak varlıklarını devam ettirmişlerdir.⁴⁰

Part devleti'nin Türklerle olan münasebeti ise, Selevkos ordusuna karşı ilk bağımsızlık dönemlerinde göçebe topluluklardan (Sakalar-Apasyaki) destek alması ile başlamıştır.⁴¹ II.

³⁸ Ahmet Altungök, A.g.e, s.34-34

³⁹ A.g.e. s.37-38

⁴⁰ A.g.e. s.38-39

⁴¹ Mihail Sergeyeviç İvanov, **İran Tarihi**, İstanbul 2021, s.103

Mithridates döneminde ise, göçebelerle yaşanan sorunları diplomatik ve askeri yollarla çözmeyi başardı. Göçebe akınlarının yönünü değiştirdi, artık Part topraklarına akın yapmamaya başladılar. Sakalar, antik Arahosia ve Drangiana (günümüzde Sistan) topraklarındaki Hamun Gölü etrafına yerleştiler. Daha sonraki dönemde bölgede bir dereceye kadar Arsaklara bağlı yerel devletler kuruldu. Sakalar, Part Devleti sistemine dahil edildi. Sakaların at kullanma becerilerinden faydalanan Part ordusu askeri yönden eskisinden daha da güçlü hale geldi.⁴²

İran'ın doğu ve batı ticaretini olumsuz yönde etkileyen Kuşanların saldırıları da Eşkânîleri zor durumda bıraktı. Bu nedenle Eşkânîler, doğudaki Kuşan tehlikesini bertaraf edebilmek için de mücadele ettiler. Kuşanlar dışında, Alanlar, Hunlar ve Hazarlar gibi devletler de İran bölgesine doğu ya da Kafkas bölgesinden saldırarak Eşkânîlere zarar vermeye çalıştılar. Eşkânî devleti ise hem bu saldırıları önlemek hem de kuzey sınırlarını korumak için devamlı teyakkuz halinde olmuştur.⁴³

f. Sâsânî Devleti

Sâsânî devleti Pers imparatorluğunun büyük mirası üzerine kurularak, yine bu mirasın üzerine birçok yeni kültürel ve medeni öğeler ekleyerek daha ihtişamlı bir medeniyet oluşturmuş kadim İran imparatorluklarından bir tanesidir. İran toprakları üzerinde Fars adı verilen bölgede güçlenerek büyük bir devlet haline gelebilen Sâsânîler, kendilerini Ahamaniş (Pers) imparatorluğunun yasal varisleri olarak görmekteydiler.⁴⁴ Adını asıl kurucusu sayılan destan kahramanı, Hükümdar Erdeşîr-i Bâbekân'ın dedesi, İstahr'daki Anahita âteşkedesinin muhafızı Sâsân'dan alır. Partlar'ın (Eşkânîler) son dönemlerinde ve Roma İmparatoru Septimius Sévèrus'un Mezopotamya'yı işgal ettiği yıllarda Fars bölgesinde mahallî bir idareci olan Bâbek vilâyetin neredeyse tamamını birleştirmişti. Bâbek'in ölümünün ardından yerine büyük oğlu Şâpûr, onun çok kısa süren yönetiminden sonra küçük oğlu Erdeşîr geçti (216). Erdeşîr 224'te Hürmüzdegân'da Part Hükümdarı V. Erdevân'ı (Artabanus) yenilgiye uğrattı ve onun da öldürülmesiyle sonuçlanan bu zaferin ardından 226 yılında İran'ın mutlak hükümdarı olarak taç giydi ve "şâhânşâh" (şehinşah) unvanını aldı. Daha sonra taç giydiği Partlar'ın başşehri Medâin'e (Ktesiphon) yerleşti.⁴⁵ Part devletinin yıkılması ile yerine kurulan yeni devlet batıda Romalıları ve doğuda ise Kuşanlıları rahatsız etmiştir. Ermenistan Krallığı içerisinde hüküm süren bütün Eşkânî fertleri ise Eşkânî Devleti'ni tekrar geri getirmek için

⁴² Mihail Sergeyeviç İvanov, A.g.e. s.106

⁴³ Şirin Beyânî, *Eşkânîlerin Düşüşü ve Sâsânîlerin Yükselişi*, s.75

⁴⁴ A.g.e. s.45

⁴⁵ Esko Naskali, "Sasaniler", *DİA*, c. XXXVI, s.174-176

kendi aralarındaki ihtilafları bir kenara bırakarak Ermenistan, Kuşan, Saka ve Roma ile ittifak kurmuşlardır.⁴⁶ Eşkânî devleti ile akraba olan Ermenistan yönetimi kuzeyde Kafkaslarda bulunan Sakalarla ve batıdaki dostları Romalıların desteğini alarak Sâsânî devletine başkaldırmışlar ve Eşkânî hanedanından geriye kalanların giderek sığındıkları Kuşanlılar da Sâsânî devletine karşı cephe almışlardır. Sâsânîlerin kuruluş döneminde uğraşmak zorunda kaldıkları bu devletlerden Kuşanlar ve Romalılar, Ermenileri erken terk ettiler ve sadece Kuşanlılar birkaç yıl Sâsânî devletini doğuda uğraştırmaya devam ettiler.⁴⁷ Erdeşîr, Ermenistan bölgesi üzerine sefer düzenlemeden önce devletin doğu sınırlarını güvence altına almak istemiştir. Çünkü Erdeşîr, Roma ve Ermenistan ile tekrar savaşaacağını bildiği için doğu bölgesinden gelebilecek tehlikeleri önlemek istemiştir. Erdeşîr, ordusu ile birlikte harekete geçerek Sistan, Eberşehr (Nişabur), Belh, Merv ve Harezmi şehirlerini ele geçirmiştir. (233-237) Sâsânîler bu uzun sefer sonucunda devletin kuzey sınırlarını Ceyhun Nehri'ne kadar genişletmeyi başarmışlardır. Erdeşîr'in bu zaferlerinden sonra Kuşan hükümdarı da Sâsânîlere bağlılığını bildirmiştir.⁴⁸

Erdeşîr'in ölümü üzerine 241 yılında yerine oğlu I. Şapur geçmiştir. İktidarı döneminde ülkesinin doğu komşuları Kuşanlar; batı komşuları Romalıları ve kuzeyde Kafkas üzerinden akınlar düzenleyerek Sâsânî ülkesinde karışıklıklar çıkaran kuzey göçebe boyları önemli bir problemi oluşturmaktaydı. Ülkenin doğusunda en güçlü olduğu dönemlerde Ceyhun bölgesi merkez olmak üzere güçlü bir devlet kuran Kuşanlar bütün Maveünnehir topraklarına sahip olmuşlar ve ülkelerini Afganistan'ın doğusu ile Pencab ve Sind sınırlarına kadar genişletmişlerdir. I.Şapur ilk olarak Kuşan sorunu ile ilgilenerek kendi döneminde yazmış olduğu bir kitabede Kuşanlılarla ilgili olarak; Sind vadisini, Hindukuş dağlarını geçerek Belh şehrini, Ceyhun'u geçerek Semerkand ve Taşkent'i ele geçirdiğini ve Kuşanların ülkesini istila ettiğini belirtmektedir. Şapur'un Kuşan varlığını ortadan kaldırmasının iki büyük nedeni vardı. Bunlardan birincisi onların ipek yolu üzerinde bulunmaları, Sâsânî ülkesini ekonomik olarak zayıflatmak istemeleri; diğer sebebi ise Sâsânîlerin, Ermeniler, Kafkas boyları ve Romalılarla uğraşmak zorunda kaldıkları dönemlerde doğuda istila faaliyetlerine girişmeleriydi. Kuşan topraklarını ülkesine katan Şapur burayı bir eyalet haline getirerek oğlu Firuz'u bu eyalete

⁴⁶ Abdülhüseyin Zerrinküb, Rûzbeh Zerrinküb, **Sâsânîlerin Siyasî Tarihi**, İstanbul 2019, s.38

⁴⁷ Ahmet Altungök, a.g.e. s.50-51

⁴⁸ Abdülhüseyin Zerrinküb, Rûzbeh Zerrinküb, **Sâsânîlerin Siyasî Tarihi**, s.43

Eberşah veya Kuşanşah lakabıyla vali olarak atadı. Böylece büyük Kanişka'nın kurmuş olduğu bu Turan imparatorluğu I.Şapur'un eliyle tarih sahnesinden çekilmiştir.⁴⁹

I. Şapur M.S. 272 yılında öldü yerine I. Hürmüz geçmiş lakin kısa bir hükümdarlıktan sonra M.S. 273 yılında ölmüş ve yerine kardeşi I. Behram geçti. Bu iki yönetici döneminde Türklerle alakalı bir durum söz konusu olmamıştır. M.S. 275 de Romalılar üzerine düzenlediği bir seferde hayata veda etmiş yerine 276 yılında Kuşan ülkesinin valisi ve Kuşanşah lakaplı oğlu II. Behram geçmiştir. İktidarının ilk dönemlerindeki sert tutumunu Sâsânî devletinin en büyük dini otoritesi olan mobad başının ikazından sonra tavrını değiştirmiş ve halkına adaletle davranmaya çalışmıştır. İktidarının hemen başında Segestan ve Afganistan'da karışıklıklar çıkaran Saka topluluklarını itaati altına almak için çaba sarfetmiştir.⁵⁰

II. Behram döneminde doğuda eski güçlerini kazanan ve Sâsânîlere kaptırmış oldukları toprakları geri almak isteyen Kuşanlar, Sâsânî iç işlerine müdahale etmeye başlamışlar ve II. Behram'ın Romalılarla savaş yaptığı döneme rastlayan bu karışıklıktan dolayı, kendisi Romalılarla bir barış anlaşması imzalayarak Kuzey Mezopotamya ve Ermenistan topraklarını onlara bırakmış ve Kuşan meselesi ile taht kavgasını önlemek için uğraşmıştır.⁵¹ Hükümdarlığının farklı dönemlerinde ülkesinin doğusunda istikrar sağlamak için uğraşmış ve Sistan için Sakalarla savaşmıştır.⁵²

M.S. 293 yılında hayata veda ederek yerini oğlu III. Behram'a bırakmıştır. Lakin pek bir varlık göstermeden dört ay sonra I. Şapur'un oğlu Nersi tarafından tahttan indirilmiştir. Nersi dönemi Romalılar yapılan mücadelelerle geçmiş yapılan ağır anlaşmanın sorumluluğunu taşıyamamış tahttan inerek yerine oğlu II. Hürmüz geçmiştir. Hürmüz doğu vilayetleri prensliği yapmış ve ilk defa Akhunlarla temas kurmuş ve onlarla iyi geçinmeye çalışmıştır.⁵³

II. Hürmüz saltanatının ilk yılında Sistan ve Kuşan sorunu ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Fakat bu hükümdar zayıf bir kişiliğe sahip olduğu için Sistan ve Kuşan bölgesinde ortaya çıkmış olan sorunları halledememiştir.⁵⁴ Kuşanlılarla arayı düzeltmek isteyen Hürmüz,

⁴⁹ Ahmet Altungök, a.g.e. s.55-56; Abdülhüseyin Zerrinküb, Rûzbeh Zerrinküb, a.g.e. İstanbul 2019, s.49

⁵⁰ A.g.e. s.63-66

⁵¹ Ahmet Altungök, a.g.e. s.67

⁵² A.g.e. s.68

⁵³ Ahmet Altungök, A.g.e. s.72

⁵⁴ Abdülhüseyin Zerrinküb, Rûzbeh Zerrinküb, a.g.e, s.63

Kuşan şahının kızı ile evlendi, böylece iki ülke arasında bir akrabalık bağı oluşmasını sağlayarak savaşın önünü almaya çalıştı.⁵⁵

II. Hürmüz'ün ölümünden sonra doğan çocuğu II. Şapur on altı yaşına varıncaya kadar ülkeyi Sâsânî soyluları yönetmişlerdir. M.S. 309 ve 379 yılları arasında 70 yıl yaşayan Şapur, Sâsânî tahtında en uzun kalan hükümdardır. Bu hükümdarın çocukluk döneminde Sâsânî sarayı, doğuda Kuşanlıların ve güneyde Bahreyn merkezli Benî Ayyar ile Abdu'l-Kays Araplarının çıkarmış olduğu karışıklıklarla uğraşmıştır. Kuşanlılar, Nersi'nin iktidarının ikinci döneminden itibaren Sâsânî sarayı üzerindeki güçlerini kullanarak ülkenin içinde bulunduğu karışık ve zor durumdan istifade etmişler ve doğuda kaybetmiş oldukları toprakları geri almışlar ve sürekli olarak Sâsânî iç işlerine müdahalede bulunmuşlardır. Şapur'un çocukluk dönemleri Kuşanlıların Sâsânî sarayı üzerindeki nüfuzu ile geçmiştir. Bundan dolayı II. Şapur M.S. 356 yılında Kion ve Kuşanlar ile Romalılara karşı anlaşma yaparak ortak bir cephe kurdu.⁵⁶

Arapların Sâsânî ülkesine yönelik saldırıları ortadan kaldıran II. Şapur, yönünü doğuya Kuşan topraklarına çevirerek Sâsânî ülkesi aleyhine sınırlarını genişletmeye çalışan ve Sâsânî içişlerine müdahale eden bu devleti ortadan kaldırmak için çaba harcamıştır.⁵⁷ Günümüz Afganistan'ının batısında yer alan Kuşanlar üzerinde hakimiyet kurdu. Bu tarihten sonra Sâsânî prensleri, Kuşan topraklarına vali olarak atandıklarında "Kuşanşah" unvanını kullanmışlardır.⁵⁸ Şapur bu zafer ile devletin sınırlarını güney doğudan, Hint Denizi'ne kadar genişletmiştir.⁵⁹

M.S. 338 yılında II. Şapur, Roma'nın Mezopotamya topraklarına yönelik askeri bir garnizon olarak kullandıkları Nusaybin şehrini ele geçirmek için hareket geçmiştir. Fakat iki yıl süren bu kuşatmanın ardından burada tutunamayacağını anlayınca, doğuda Kuşanların topraklarına egemen olan Akhunların yapmış oldukları baskınlardan dolayı bu kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştır.⁶⁰ Şapur'un ülkesine sürekli akınlar düzenleyerek doğu sınırlarını tehdit eden komşuları Turan kavimleri ile olan mücadelesi yedi yıl sürmüştür.⁶¹ Bu mücadelelerden sonra da M.S. 353 yılından 358 yılına kadar Akhun, Khionit, Kidara ve Kuşan toplulukları ile mücadele etmiş, bu savaşların akabinde başlarında Grombiat (Gurumbar) adında bir hakanın bulunduğu Akhun ordusunu yenerek onları itaat altına aldı. Bu başarıdan sonra

⁵⁵ Ahmet Altungök, a.g.e. s.72,

⁵⁶ A.g.e. s. 74-75

⁵⁷ A.g.e. s. 75-76

⁵⁸ Mihail Sergeyeviç İvanov, **İran Tarihi**, İstanbul 2021, s.127

⁵⁹ Abdülhüseyin Zerrinküb, Rûzbeh Zerrinküb, a.g.e, İstanbul 2019, s.70

⁶⁰ Ahmet Altungök, A.g.e. s. 79

⁶¹ A.g.e. s. 80; Mihail Sergeyeviç İvanov, **İran Tarihi**, s.127-128

Akhunlala anlaşma yapan Şapur onlarla ittifak kurarak Roma üzerine düzenlemiş olduğu seferlere Akhunları da beraberinde götürmüştür.⁶² Romaya karşı yapılan savaşlarda Akhun ve Kidaralı mütteliklerinin büyük yardımları olmuştur.

II. Şapur'un son dönemlerinde Romalılarla savaşını fırsat bilen Akhunlar M.S. 370 yılında Sâsânîlerin ekonomik müttelikleri olan Soğdiana topraklarını işgal ettiler ve 375 yılına kadar buradaki egemenliklerini oturtular. Akhunlar'ın Sogd bölgesini ele geçirmeleriyle başlayan bu baskı, 9 yıl kadar sürmüş ve bu şiddetli hücumlar karşısında yıkılma tehlikesi geçiren Sâsânîler, Şapur'un gayretleri ile kurtuldu. Hatta iki taraf arasında ittifaka varan bir andlaşma oldu ve bu durum üç nesilden fazla bir süre devam etti.⁶³

II. Şapur M.S. 379 yılında yetmiş yıllık saltanatından sonra halefi olan II. Erdeşir'e güçlü bir devlet bırakmıştır.⁶⁴ Erdeşir dört yıllık hükümdarlığından sonra tahttan indirilmiş ve yerine M.S. 383 yılında kardeşi III. Şapur tahta çıkmıştır. Bu dönemde Avrupa Hunları, Kafkasları aşarak Ermenistan, Kapadokya ve Kuzey Suriye topraklarına kadar akınlar düzenlemekteydi. Bu duruma karşı da M.S. 385 yılında Roma'yla yapılan bir anlaşma ile Kafkaslar üzerinde önemli geçitler üzerine kurulan istihkâmlar Sâsânîler tarafından korunacak ve bunun karşılığında Romalılar Sâsânî devletine her yıl bu sınır muhafızlığı karşılığında belirli bir miktar para ödeyecekti. Genç yaşta Sâsânî tahtına oturmuş olan bu hükümdar otağında dinlenirken bir suikast sonucu öldürülmüştür, yerine M.S. 388 yılında kardeşi IV. Behram Sâsânî tahtına oturdu. IV. Behram döneminin önemli olaylarından bir tanesi de Doğu Anadolu ve Mezopotamya topraklarının Kafkas Hunlarının istilasına uğramasıydı. IV. Behram Sâsânî başkentine yaklaşan Hun akınlarını durdurmak için onlarla şiddetli bir mücadeleye girmiştir.⁶⁵

IV. Behram on bir yıllık saltanatından sonra M.S. 399 yılında kendi askerleri tarafından öldürünce yerine III. Şapur'un oğlu I. Yazdicürd geçmiştir. Sâsânî ile Akhun devletinin arasının bozulması I. Yazdicürd dönemine rastlamaktadır. II. Şapur döneminde Akhunlarla kurulan ittifak, onların Kuşanların buldukları sahayı ele geçirerek bir yandan İran sahasına diğer yandan da Hint sahasına doğru ilerleyerek genişlemeye dayalı siyasetleri üzerine sona ermiştir. I. Yazdicürd M.S. 420 yılında atını kendi elleriyle eyerlemek isterken atın kendisine çifte atması

⁶² A.g.e. s.81

⁶³ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, İstanbul 2013, s.84

⁶⁴ Ahmet Altungök, A.g.e. s.88

⁶⁵ A.g.e. s.90-91

sonucu hayata veda etmiştir. Yerine ise büyük bir devlet adamı aynı zamanda yetenekli bir avcı olan Gûr (Yaban Eşegi) lakaplı Behram V (420-438) geçmiştir.⁶⁶

Behrâm, Bizans ile girişeceği savaşta güçlü olabilmek için öncelikle devletin sınırlarını tehdit eden Eftalitler⁶⁷ (Ak Hunlar) ile mücadele etmiştir.⁶⁸ Bu dönemde Sâsânîlerle çarpışan Ak Hun hükümdarı “Khakan” unvanını taşıyordu ve Afganistan bölgesindeki Ak Hun prensinin unvanı da “Tegin” idi. Bölge de ki halk da İranî asıllı idi.⁶⁹ Bu döneme ait bulunan sikkelerde Behram’ın, Toharistan sahasını ya Kidarit Hunlarını vasalı haline getirerek veya bölgeyi tamamen hâkimiyetine alarak Sâsânî gücünü hâkim kıldığı anlaşılıyor.⁷⁰

Ak Hun-Sâsânî mücadelesinin en büyük sebebi ise İpek Yolu güzergâhında bulunan Buhara ve Soğd şehirlerine sahip olma arzusunu olmuştur. Oldukça önemli ticari gelir kaynağı olan bu şehirler Ak Hunlar’ın elinde bulunuyor ve Sâsânîler bu bölgeleri elde etmek için büyük gayret sarf ediyorlardı. Bundan ötürü pek çok defa kendilerini savaşlar içinde bulmuşlardır.⁷¹

Ermenilerle alakalı sorunları halleden Behram yönünü Kafkaslar üzerinden Sâsânî ülkesine akınlar düzenleyen göçebeler üzerine çevirdi. Kafkas geçitlerini koruma altına alan Behram M.S. 395 yılında Roma ile imzalanan anlaşmanın aynısını Bizanslılarla imzalayarak bu geçitlerin muhafazası karşılığında Bizanslılardan her yıl belirli bir ücret alacaktı. Bu dönemde doğuda Akhunlar, Bedehşan, Belh ve Soğd’u ele geçirdiler ve 425 yılında ise Ceyhun nehrini geçerek Sâsânî ülkesine akınlar düzenlemeye başladılar.

Behram Gur akıllı bir hamle ile güya avlanmak maksadıyla Kafkasya’yı aşır, Hazar’ın kuzeyinden Aral’a doğru indi. Bu yaptığına kimse anlam veremedi zira ülkesi işgal tehlikesindeydi ve o av peşinde koşuyor görünümü verdi. Sâsânî casusları Akhun hakanının Kuşmihan’da konakladığı bilgisini iletiler. Ayrıca Sâsânîler, Hakana hediyeler getirerek durumu anlamamasını sağladılar. Bu durumda rehavete kapılan Akhun ordusu bir gece ansızın Sâsânîler tarafından saldırıya uğradılar. Onlar tüm Sâsânî ordularının saldırdığını düşündüler.

⁶⁶ Ahmet Altungök, A.g.e. s.93; Egemen Çağrı Mızrak, **Bozkır Kavimleri**, İstanbul 2017, s.153; Ak-hun-Sâsânî mücadelesi için ayrıca: Ali Ahmetbeyoğlu, **Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri**, İstanbul 2017, s.131-136

⁶⁷ “Bizanslı tarihçi Theophanes’e göre “Ephthalit” adı, Sâsânî imparatoru Peroz (Fîrûz)’u mağlup eden Hun hükümdarı Ephthalanos’tan alınmıştır. İskenderiyeli Kosmas İndikopleustes ile Bizans tarihçisi Prokopios’un eserlerinde ve eski Hind vesikalarında aynı kavimden Ak Hun’lar diye bahsedilmiştir.” İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, İstanbul 2013, s.84

⁶⁸ Abdülhüseyin Zerrinkûb, Rûzbeh Zerrinkûb, a.g.e, İstanbul 2019, s.86

⁶⁹ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s.84

⁷⁰ Egemen Çağrı Mızrak, **Bozkır Kavimleri**, s.153-154

⁷¹ Hatice Aydın, **Theophanes Confessor’ün Kroniğinde Türkler**, İstanbul 2021, s.65

Bu saldırı neticesinde toparlanmaya imkân dahi bulamayarak savaşı kaybettiler.⁷² Baskın neticesi hezimete uğratan Behram Gûr, bu savaşta Akhun hakanını öldürerek⁷³ onun tacını, tahtını ve ailesini Atropaten topraklarındaki Şiz şehrinde bulunan Azer Geşnesb tapınağına göndermiştir. Akhunlara ölümcül bir darbe indiren Behram onlarla bir anlaşma yapıp ülkesini yaklaşık bir yirmi yıllık süre için Akhunların tahribatından koruyabilmiştir. Behram Gûr, her iki ülke sınırları arasına yüksek kuleler inşa ettirerek sınır ihlallerini önlemeye çalışmış ve Farab şehri sınır olarak tayin edilmiştir. Akhun tehlikesini ortadan kaldıran Behram ele geçirdiği yerleri kardeşi Nersi'ye vererek onu Horosan valisi olarak atadı ve onun için Belh'i merkez olarak tain etti.⁷⁴ Ayrıca bu başarı ona en şöhretli ("kurtarıcı") Sâsânî imparatorlarından sayılmasına vesile oldu.⁷⁵

Behram'ın ölümü üzerine M.S. 439 veya 440 yılında Sâsânî devletini on yedi sene yönetecek olan oğlu II. Yazdicürd (Yezdigerd) geçmiştir. Onun saltanatı döneminde Maveraünnehir dolaylarında göçebe Kidaralar Sâsânî ülkesine akınlar düzenleyerek doğu bölgelerinde karışıklıklar çıkardılar. II. Yazdicürd, Taligan bölgesinde Kidaraları mağlup ederek onların oluşturmuş oldukları tehlikeyi ortadan kaldırmıştır. M.S. 443 yılında kuzey komşuları Akhunlar tekrar Sâsânî ülkesi için tehdit oluşturmaya başladılar. Bu dönemden itibaren Akhunlar yaklaşık elli yıl boyunca Sâsânîlerin doğu sınırlarında önemli bir problem teşkil edecekler ve Sâsânî siyasi tarihi üzerinde önemli bir baskı unsuru haline geleceklerdir. Doğudan gelen bu tehdit karşısında Yazdicürd, Gurgan bölgesine duvarlar inşa ettirmiştir. Bu istihkâm sistemi, Büyük Gurgan Seddi ya da diğer adıyla "Kızıl Yılan", Hüsrev Anuşirvan döneminde tamamlanacaktır.⁷⁶

II. Yazdicürd döneminde Akhunların Sâsânî ülkesine yönelik akınları ve Sâsânîlerin savunma savaşları yaklaşık olarak dokuz yıl sürecektir. Sonuç olarak M.S. 451 yılında II. Yazdicürd Akhunları Amu Derya'nın kuzeyinde bulunan çöllere doğru püskürterek buranın bütün verimli topraklarını ülkesine katmıştır. Bunlarla eş zamanlı olarak M.S. 452 yılında Sâsânî devletinin Albania'daki ordusu Kafkas Hunları (Haylandur) tarafından yenilgiye uğramış ve büyük kitleler halinde Ermenistan, İberia ve Albanya topraklarını istila eden Kafkas Hunları bu bölgelerde yağma faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Akhunlarla mücadelesinde

⁷² Saadettin GÖMEÇ, **Türk-Hun Tarihi**, Ankara 2012, s.364; Enver Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara 1973, s.75-76

⁷³ Mesudî, **Murûc Ez-zeheb**, İstanbul 2011, s.231

⁷⁴ Ahmet Altungök, a.g.e. s. 96-97; Abdülhüseyin Zerrinkûb, Rûzbeh Zerrinkûb, a.g.e, İstanbul 2019, s.86

⁷⁵ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, İstanbul 2013, s.85

⁷⁶ Egemen Çağrı Mızrak, **Bozkır Kavimleri**, İstanbul 2017, s.154;

Nişabur'u merkez olarak alan II. Yezdicürd genel olarak kazandığı başarıların akabinde Akhunların M.S. 455 yılında Horasan'a girmelerine engel olamadı ve Sâsânî devleti doğal sınırların çekildi.⁷⁷ M.S. 456 yılında Akhunlar tekrar Sâsânî ülkesinin doğu sınırlarına yönelik akınlarına başlamışlardır. Bu akınlara karşı koymak amacıyla sefere çıkan Yezdicürd bir Akhun tuzağına düşüp ağır bir yenilgi almıştır. Behram Gûr tarafından Sâsânîlerin Akhunları siyasi bakımdan mağdır eden vaziyet bu sayede bitmiş oluyordu.⁷⁸

Yezdicürd 18 yıllık saltanatının ardından M.S. 457 yılında ölünce yerine oğlu III. Hürmüz geçmiştir. Fakat büyük oğlu Piruz (Fîruz) bunu tanımamış ve iki yıllık taht mücadelesi başlamıştır. Yapılan mücadeleler sonrasında kaybeden Piruz, Akhun ülkesine kaçarak Türk hakanı Hoşnavaz'dan (Aksungur) yardım istemiştir.⁷⁹ Aksungur önce tahtın kimin hakkı olduğunu araştırdı. Bu araştırma sonucunda Türklere bazı toprakların verilmesi sözü karşısında, himayesine aldığı Piruz'a kendisinden haber gelmeden harekete geçmemesini ve Talekan'da oturmasını bildirdi.⁸⁰

Aksungur ile yaptığı anlaşma neticesinde 30 bine yakın bir Türk ordusuyla Piruz, Rey şehri yakınlarında Hürmüz ile karşılaştı. Harbi kazandı ve 458 yılında Sâsânî tahtına çıktı. Bunun neticesinde Türklerle yaptığı anlaşma neticesinde Ceyhun kıyılarındaki Tirmiz ve Vavgirt gibi yerleri Akhunlara bıraktı. Kardeşini de öldürmeyip hapsedirdi. Yeni yaşanan durum neticesinde Türkler, 460 yıllarında doğuda tarım alanlarının batı bölümüne, kuzeyde Amu Derya ve Sır derya arasındaki Maverâünnehir ve Tanrı dağlarına kadar olan yerlerde hüküm sürmeye başladılar.⁸¹

Piruz, Akhunlarla yapılan anlaşmaya uymamaya başlamış, kız kardeşini (veya kızı) evlilik münasebetiyle göndermek yerine sarayındaki cariyelerden birisini göndermiş, çok geçmeden can korkusu ile bu cariyeye meseleyi açıklamış, dürüstlüğünden dolayı affedilmişti. Bu yapıları Aksungur unutmadı ve bir savaş gerekçesi olarak kullanmayı düşündü. Akhun hakanı, Sâsânî şahından bir savaş sebebiyle en iyi komutanlarını yollamasını istedi. Akhunların yanına bu komutanlar geldiği an bunların bir kısmı öldürüldü, bir kısmı da sakat bırakılarak geri gönderildi. Piruz, Aksungur'un bu hareketi niçin yaptığını anlamakta gecikmedi. Bu

⁷⁷ Ahmet Altungök, A.g.e. s. 99-100

⁷⁸ Enver Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara 1973, s.77

⁷⁹ Ahmet Altungök, A.g.e. s. 100-101; Egemen Çağrı Mızrak, **Bozkır Kavimleri**, İstanbul 2017, s.155

⁸⁰ Saadettin GÖMEÇ, **Türk-Hun Tarihi**, Ankara 2012, s.365; Enver Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, s.78

⁸¹ Saadettin GÖMEÇ, A.g.e. s.366; Jean-Paul Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, İstanbul 2006, s.124; Enver Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, s.78

şekilde sahte prenses göndermenin cezasını büyük subaylarının öldürülmüş olması ile ödemiş oluyordu. Piruz itibarını kurtarmak için harekete geçti.⁸² Böylece 464 yılında savaş başlamış oldu. Ancak bu savaşın nasıl sonuçlandığı tam bilinmemekle beraber, 475'lerden itibaren taraflar tekrar savaşa başladılar. Türkler harp meydanında sahte ricat taktiği ile Sâsânîleri çember içine aldılar.⁸³ Bu durum neticesinde Piruz esir düşmüş ve Akhunlara çok mübalağalı bir fidye ödeme karşılığında serbest kalabilmiş ve oğlu Kubâd'ın Akhunların elinde rehin olarak kalmasına razı olmuştur. Akhunların Sâsânîlerden istemiş olduğu fidyenin miktarına büyüklüğünden dolayı Piruz, Bizans imparatoru Zeno'dan mali yardım talebinde bulunmuş, imparator da istediği meblağı altın sikke olarak ödemiştir. Piruz'un bu yenilgisi Sâsânî ülkesi açısından pahalıya patlamış ve Maveraünnehir toprakları tamamen Akhun egemenliğine geçmiştir.

Yaşanan bu hadise, Theophanes Confessor'un Kroniğinde şöyle geçmektedir:

“Perozes (I. Piruz), Nephthalite Hunlar'a (Eftalitler) karşı sefere çıktı ve onları bozguna uğratarak takibe başladı. Fakat Eftalitler, dağların dar geçitleri boyunca küçük gruplar halinde kaçıp sağa sola dağılarak kurtulmayı başardılar ve kendilerini İranlı'ların arkasına düşürdüler, ardında da onları tedbirsizliklerinden yararlanarak çember içine aldılar. Perozes bu dar geçitlerde barış için yalvardı. Eftalitler'in hükümdarı (Aksungur), Perozes kendisinin huzurunda saygıyla eğilmeden ve Eftalitlere karşı bir daha asla savaşmayacağına dair yemin ederek güvence vermeden asla barış yapmayacağını bildirdi. Güç kullanmak suretiyle baskı altında tutulan Perozes bunları yapmaya mecbur bırakıldı ve büyük bir utanç içerisinde geri çekildi. Fakat o, bu utancı kaldıramayınca verdiği yeminleri hiçe sayarak Eftalitlere karşı bir kez daha savaş açtı.”⁸⁴

Bu dönemde ki Akhun tehdidinin fevkinde olan Piruz, Merv'in batısında Abiverd civarlarında bir istihkâm şehri kurdu. Buranın durumundan bahseden bazı İslam kaynakları, Piruz'un 50 fersah uzunluğunda büyük bir duvar yaptırdığını söylüyorlar. Bu konuda ki en tafsilatlı bilgi 13. yy. Fars müellifi Muh. B. Nejb Bekran tarafından aktarılmıştır:

⁸² Enver Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara 1973, s.79

⁸³ Saadettin GÖMEÇ, **Türk-Hun Tarihi**, Ankara 2012, s.366-67; Enver Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, s.79-80

⁸⁴ Hatice Aydın, **Theophanes Confessor'ün Kroniğinde Türkler**, İstanbul 2021, s.119-120

“Gurgan sınırında Aliabad Dağları'nın zirvesinden başlayarak Siyavuşak ve Abaskun civarlarına uzanan fırın tuğlalarından örülmüş bir duvar yapılmıştır. Duvar, 50 fersah uzunluğundadır. Gurgan sınırlarındaki bu sedde Tjanbar (?) denir.”⁸⁵

Bizans'ın bu dönemdeki tutumu doğudaki komşusu Akhunlar tarafından zayıflatılmış ve kendilerine bağımlı bir Sâsânî devleti ortaya çıkarma siyaseti üzerine kurulmuştu. Bu badireyi atlatarak ülkesine dönen Piruz durumunu düzelterek Bizans'a olan borcunu ödedikten sonra tekrar Akhunlar üzerine sefere çıkmaya karar vermiş ve Sâsânî soylularının tüm ısrarlarına rağmen bu kararından vazgeçmemiştir. Bu esnada Gurgan şehrini merkez olarak seçen Piruz doğrudan Akhun başkentine yürüyerek Akhun devletini ortadan kaldırmayı amaçlıyordu. Fakat M.S. 484 yılında ikinci bir defa Aksungur ile Piruz arasında cereyan eden şiddetli bir savaşın sonra Akhun ordusunun, güzergâhı üzerinde kazmış olduğu hendeklere askerlerinin birçoğu ile birlikte düşen Piruz hayatını kaybetmiş⁸⁶; hazinesi, tacı, tahtı ve ailesi Akhun hükümdarının eline geçmiştir. Bu savaşın sonucunda Merv ve Herat Akhunların eline geçmiş; Akhunlar, Baktirya ve Soğdiyana üzerinde nüfuzlarını genişletmişlerdir. Daha da önemlisi Sâsânî devleti bu savaşın etkisinden uzun bir dönem Akhunların baskısı altında kalmışlardır. Piruz'un ölümünden sonra Segestan valisi ve doğu eyaletleri ordu komutanı olan Karen hanedanına mensup Zermihr (Suhra) adındaki komutan arta kalan Sâsânî ordusunu toplayarak geri çekilmiş ve ordunun tamamen imha edilmesini engellemiştir.⁸⁷

Bu yaşanan hadiseyi detaylı olarak dönemin kaynak eserlerinden olan Kayseryalı Procopius (500-565), “Savaşlar Tarihi” adlı eserinde şöyle anlatmaktadır, burada özet kısmını ekledik (Böl. III – frag.[8-25], Böl. IV):

"Hülasa, Firuz ve onunla birlikte tüm Pers ordusu imha edilmişti. Sadece birkaçı şans eseri çukura düşmekten kurtulmuş; fakat onlar da esir düşerek düşmanın merhametine kalmışlardı. Bu kötü tecrübenin sonucunda Pers bürokrasisi, yeni bir yasayı yürürlüğe sokmuştu; 'eğer ordu, düşman bölgesinde ilerliyorsa hiçbir şekilde kovalama yapılmayacak, buna mecbur kalırsa dahi düşman ancak güç kullanılarak geriye atılacaktı'. Meydana gelen bu

⁸⁵ Egemen Çağrı Mızrak, **Bozkır Kavimleri**, İstanbul 2017, s.156; yine aynı eserde mevcut yer hakkında şunlar denilmekte; “Abaskun, Kavad zamanında Hazar Denizi'nin güney kıyılarında bir liman kentidir. Bavird veya Abiverd denilen yer ise Merv'in batısındaki bir bölgedir. Merv, Sâsânîlerin kuzey-doğu İran'daki en tahkimatlı ve en güçlü garnizon kenti ya da başka bir deyişle doğu sınırlarının bitiş noktası ve aynı zamanda en doğu ucundaki savunma kalesiydi.” A.y.

⁸⁶ Mesudî, **Murûc Ez-zeheb**, İstanbul 2011, s.232

⁸⁷ Ahmet Altungök, a.g.e. s. 104-105; Mihail Sergeyeviç İvanov, **İran Tarihi**, İstanbul 2021, s.128; Abdülhüseyin Zerrinkûb, Rûzbeh Zerrinkûb, a.g.e, İstanbul 2019, s.94-97; Enver Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara 1973, s.81

hadiselerin neticesinde Firuz ile sefere gitmeyerek kendi topraklarında kalan en küçük oğul Prens Cabades {Kavad} tahta çıkartıldı. Büyük bir yenilgiye uğramış ve çocuk yaştaki bir prensi hükümdar yapmak zorunda kalmış olan Persliler artık Eftalitler'in haraç ödeyen tebaaları haline gelmişlerdi. Lâkin Kavad, deneyimler kazanarak otoritesini tesis edene kadar onlara vermesi gereken yıllık vergiyi dikkate alacaktı. Barbarlar'ın Pers ülkesi üzerindeki süzerenliği iki yıl kadar sürdü".⁸⁸

Akhunlarla yapılan savaştan sonra imha olmasının akabinde anılan devlet Akhun himayesine girmek zorunda kalmıştır. Rey valisi ve ülkenin kuzey eyaletleri komutanı Şahpur Piruz'un oğlu Balaş'ı tahta çıkardı. Akhunlarla iyi geçinme siyaseti takip etmiştir. Tahttan indirildiği zaman bunu haber alan Akhun hükümdarı Aksungur (Hoşnavaz), kendilerine sığınmış olan Piruz'un diğer oğlu Kubâd'ı (Kavad) M.S. 488 yılında büyük bir orduyla göndererek Sâsânî tahtına oturtmuştur. Balaş'ın yerine kolay bir şekilde tahta çıkan Kubâd, kendisinden önceki selefinin Akhunlar ile yapmış olduğu ağır anlaşmayı mecburen devam ettirmiştir.⁸⁹

Kubâd'ın (Kabâd/Kavad) saltanatının ilk yılında Hazarlar üzerine sefer düzenlemiştir. Hazarlar bu dönemde devamlı Sâsânî sınırlarına saldırıda bulunmuşlardır. Bu akınlarla özellikle Kafkasya, Erran ve Gürcistan bölgelerini yağma ederek Sâsânîleri zor durumda bırakmışlardır. Kubâd ise hiç vakit kaybetmeden Hazarlara karşı savaş ilan ederek onları zorda olsa mağlup etmeyi başarmıştır. Bu zaferden sonra Ermenistan'a geri dönerek burada olası saldırılara karşı bir kale inşa ettirmiştir.⁹⁰

Kubâd çok buhranlı bir dönemden sonra Sâsânî tahtına çıkmıştır. Bu hükümdar tahta çıktığı zaman ülke Piruz döneminde ortaya çıkan kıtlık ve veba salgınlarının, toplumsal karışıklıkların ve Akhunlar karşısında alınan bozgunun olumsuz sonuçlarını üzerinden atamamıştı. Ayrıca kendisi, Kafkas boylarının Sâsânî ülkesine düzenlemiş olduğu akınların, Ermenistan probleminin ve Akhunlara ödenen ciddi miktardaki yıllık verginin sonucunda zayıflamış olan bir ekonomi ve fakir düşmüş bir halk ile karşı karşıya kalmıştır. Bundan dolayı Kubâd, halkın fakirliği üzerine harekete geçen ve fakir halk yığınlarını etkisi altına alan Mazdek akımı karşısında çaresiz kalmıştır. Bu çaresizlik sonucunda Kubâd, sekiz yıl süren iktidarının

⁸⁸ Egemen Çağrı Mızrak, **Bozkır Kavimleri**, İstanbul 2017, s.161. Detaylı bilgi için bu esere müracaat edebilirsiniz. Ayrıca bu bölüm yine dönemin kaynaklarından olan Theophanes Confessor'da da detaylı anlatılmaktadır. Bkz: Hatice Aydın, **Theophanes Confessor'ün Kroniğinde Türkler**, İstanbul 2021, s.120-123.

⁸⁹ Ahmet Altungök A.g.e. s. 105-106; Abdülhüseyin Zerrinküb, Rûzbeh Zerrinküb, a.g.e, İstanbul 2019, s.98

⁹⁰ Abdülhüseyin Zerrinküb, Rûzbeh Zerrinküb, a.g.e, s.99

ardından din adamları ve soylular tarafından tahttan indirilmiştir. Kubâd'ı tahttan indiren Sâsânî ileri gelenleri onun yerine kardeşi Camasb'ı tahta oturtular. Eşlerinden veya kız kardeşlerinden birisinin yardımıyla hapisten kurtulan⁹¹ Kubâd Eftalitlerin yanına sığınmıştır. Kubâd'ı bir dost gibi karşılayarak onun tekrar Sâsânî tahtına geçmesi için yardımcı olmuşlardır. Kubâd ise Eftalitlerin yardımlarına karşılık ileride onlara vergi vereğine dair söz vermiştir.⁹² Akhun Hakanından istediği desteği alabilen Kubâd, otuz bin kişilik seçkin bir orduyla⁹³ M.S. 499 veya 501 yılında gelerek Jamasb'ı tahttan indirmiş ve Sâsânî tahtına oturmuştur. Sâsânî din adamları ve soyluları Mazdek'e destek vermemesi şartıyla bu hükümdara tekrar itaat etmişlerdir.

Kubâd'ın saltanatının ikinci dönemi ise Bizans ve Akhunlarla yapılan savaşlarla geçmiştir. Kubâd, her yıl Sâsânî devletinin Akhunlara vermek zorunda olduğu ağır vergi yükünden dolayı hazinenin boşaldığını görerek bunun tedbirini almayı düşündü. Akhun ordusunun kendisini Sâsânî tahtında tutmalarına mukabil onlara olan vergi borcu için Bizans hükümdarı Anastasius'tan borç istemek zorunda kalmıştır.⁹⁴ Bununla beraber Bizans imparatorunun altmış yıldır devam eden anlaşmayı bozarak Kafkas geçitlerini koruma karşılığında Sâsânî ülkesine vermesi gereken vergiyi kesmesi üzerine tekrar Bizans üzerine sefer kararı almıştır. Anastasius, içlerinde üç bin tane Sabir Türkünün bulunduğu bir Bizans ordusunu Ermenistan üzerine göndermiştir. Sabirler bu savaş sırasında kimi zaman Sâsânîlerin kimi zaman ise Bizanslıların safında yer almışlardır. Batıda Bizanslılarla savaşlar devam ettiği bir sırada M.S. 503 yılında Akhunlar doğudan Sâsânî topraklarına girdiler. Batıda Bizansla yapılan savaşları generallerinin kontrolüne bırakan Kubâd ordusuyla birlikte acele bir şekilde doğuya yönelmiş ve Akhunları durdurmaya çalışmıştır. İki ülke arasında cereyan eden savaşlar on üç yıl sürmüş ve M.S. 516 yılında sonuçlandırılabilmiş; bu esnada Turfan ve Karaşahr bölgeleri Akhunların kontrolüne geçmiştir.⁹⁵

Bu sırada Kafkaslar üzerinden Sâsânî topraklarına akın eden Hunları durdurmak isteyen Kubâd, Bizanslılarla savaşlar devam ettiği halde M.S. 503 yılında Kafkaslar üzerine yönelir. Kafkas Hun boyları ile on yıl sürecek olan savaşlara girişen Kubâd sonunda buradaki boyları Kafkaslardan çıkararak onların akınlarını engellemek için burada Piruz Kubâd adını verdiği bir

⁹¹ Ahmet Altungök, a.g.e. s. 108-109

⁹² Abdülhüseyin Zerrinkûb, Rûzbeh Zerrinkûb, a.g.e, İstanbul 2019, s.101, Egemen Çağrı Mızrak, **Bozkır Kavimleri**, İstanbul 2017, s.163

⁹³ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, İstanbul 2013, s.86

⁹⁴ Ahmet Altungök, a.g.e. s109-110

⁹⁵ Ahmet Altungök, a.g.e. s.111

kale inşa eder. Sabir ve Hunlarla yapılan savaşlar için M.S. 504 yılında generallerinden Şapur'u bu bölgeye yollayan Kubâd'ın, Kafkasya'da istikrarı sağlama çabaları, kendi saltanatının sonlarına kadar devam etmiştir. Sonuç olarak M.S. 508 yılında Sabir güçlerini Derbent'in kuzeyine püskürtmeyi başaran Sâsânî ordusu, Albanya'daki egemenliğini güçlendirmek amacıyla Derbent, Gilgiçay ve Beşparmak setlerinin temellerini atmıştır. İleriki zamanlarda I. Kubâd, Kafkas Hunlarıyla anlaşma yaparak M.S. 515 yılında Bizans imparatorluğunun Ermenistan, Mezopotamya ve Anadolu üzerinde müstahkemlerini yağmalamaya başlamıştır.⁹⁶

Mazdek taraftarı olan bazı Sâsânî soyluları, Kubâd'ı azlederek onun büyük oğlu Kavus'u başa geçirmek için ayaklandılar, fakat Kubâd daha önce davranarak küçük oğlu I. Hüsrev'in tahta geçmesini sağladı. M.S. 531'den 579'a kadar Sâsânî devletini 48 yıl yönetmiştir. Sâsânîler döneminin en çok sevilen ve en kudretli hükümdarıdır.⁹⁷

M.S. 552 yılında Sâsânî devleti, Kafkas Hunları ve Sabirlerin desteği ile Anadolu'da bulunan Bizans güçlerine yönelik kapsamlı bir harekâta girişmiştir. Yine aynı dönemde diğer Sabir kolları ise Derbent geçitlerinden Sâsânî ülkesine doğru akınlar düzenlemekteydiler ve I. Hüsrev onların bu akınlarını durdurmakla meşguldü.⁹⁸

I. Hüsrev, Bizanslılara üstünlüğünü kabul ettirmiş ve yönünü doğuya çevirerek Behram Gûr döneminden beri Sâsânî topraklarına saldırılar düzenleyen Akhun sorununu halletmek ve yaklaşık 100 yıl kadar süren baskıları bitirmek istemiştir.⁹⁹ Piruz'un almış olduğu mağlubiyetten sonra Akhunlara karşı büyük bir vergi yükü altına giren Sâsânî devletini bu ağır yükten kurtarmak isteyen I. Hüsrev, M.S. 560 yılında iyice güçlenerek ortaya çıkan Göktürklerin¹⁰⁰ güçlü hükümdarı İstemi Kağan ile ittifak kurmuş ve Akhun Devletini ortadan kaldırmıştır.¹⁰¹ Akhunların yaşadığı bölgelerde siyasi bir güç olarak ortaya çıkan Göktürkler batıya doğru açılarak ipek yolu denetimini ele geçirmek istemişler ve bunun sonucunda ortak düşmanları olan Akhunlara karşı Sâsânîlerle ittifak kurmuşlardır.

Göktürk Devletinin genel dış siyaseti, “yakındaki düşmanın uzaktaki komşusu ile iş birliği yapmak suretiyle düşmanlarına karşı birçok kazanımlar elde etmek” taktiği üzerine

⁹⁶ Ahmet Altungök, A.g.e. s.111-112

⁹⁷ A.g.e. s.113

⁹⁸ Ahmet Altungök, A.g.e. s.118

⁹⁹ Hatice Aydın, **Theophanes Confessor'ün Kroniğinde Türkler**, İstanbul 2021, s.67

¹⁰⁰ “Göktürk hakanlığı, “Türk” sözünü ilk defa resmî devlet adı olarak benimsemekle bütün bir millete ad vermek şerefini kazanmış, Doğu Sibiryâ'daki Yakut Türkleri ile batıda Ogur (Bulgar) Türklerinin bir kısmı dışındaki Türk asıllı bütün kütelleri kendi idaresinde birleştirmiştir.” İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, İstanbul 2013, s.92

¹⁰¹ Enver Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara 1973, s.99-101

kuruluydu, ilk olarak Göktürk hükümdarı İstemi Kağan, Sâsânî ülkesine yolladığı elçilerinin Akhun hükümdarı Gatkar tarafından öldürülmeleri üzerine Akhunlara savaş ilan edip onları Nahşab'da mağlup etmiş ve hükümdarlarını öldürmüştür. Akhun devletinin, Göktürklerin mücadeleye giriştikleri Juan-juan'larla olan siyasi ve akrabalık bağları da fayda vermemiş¹⁰² MS. 566 yılında ise ikinci bir defa doğudan Göktürklerin ve batıda Sâsânîlerin, başlarında Fagan adı verilen bir hükümdarın bulunduğu Akhun ülkesi üzerine yürümeleri neticesinde bu devlet ortadan kaldırılarak toprakları Sâsânî ve Göktürk arasında taksim edilmiş böylece Ceyhun nehri Türkler ve İranlılar arasında sınır olmuştur. (557) Bunun dışında Baktırya, Toharistan ve Zabulistan Sâsânî devletinin hâkimiyeti altına girmiş; Mâveraünnehir, Fergana'nın bir kısmı, Batı Türkistan'ın güneyi, Kâşgar, Hoten vb. Göktürlere intikal etti. Bu suretle İç-Asya kervan yolu üçüncü kere Türklerin eline geçmiş oluyordu.¹⁰³ I. Hüsrev buralardaki Hun topluluklarını itaat altına almak için ele geçirmiş olduğu bu şehirlere yeni askeri garnizonlar kurmak zorunda kalmıştır.

Sâsânî-Göktürk ittifakı sebebiyle İstemi Kağan'ın kızı ile I. Hüsrev evlenmiş ve Sâsânî imparatoriçesi olmuştu. Bu imparatoriçenin adı İslam kaynaklarında Fâkim olarak geçmektedir.¹⁰⁴ Göktürklerle olan ittifakını güçlendirdikten sonra I. Hüsrev, Kafkaslar üzerinde Sâsânîler için tehlike arz eden Hazar ülkesi üzerine sefer düzenlemiştir. Bu sefer sonucunda I. Hüsrev, Hazarlardan binlerce kişiyi öldürmüş ve binlercesini esir olarak kendi ülkesine getirmiştir.¹⁰⁵

Akhunların yıkılmasından sonra Göktürk devleti, Sâsânîler ile sınır olmuş, aynı zamanda çağın iki büyük imparatorluğu ile temasa geçerek, siyasi hakimiyetini bir üst seviyeye çıkartmıştı.¹⁰⁶ Fakat Sâsânî hükümdarı I. Hüsrev zaferdeki cüz'î katkısına nisbetle "arслан payı"nı almış olmasına rağmen, pek memnun değildi; Kervan-yolu'nun Mâveraünnehir güzergâhını da ele geçirmek istiyordu. Bu amaçla, kendi ülkesinden Akdeniz limanlarına ve Bizans'a yapılmakta olan ipek nakliyatını durdurdu. Böylece hem ipek ticaretinin¹⁰⁷ ünlü

¹⁰² İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, İstanbul 2013, s.87; Juan-juanlar ise 555 yılında Göktürkler tarafından yıkılmıştır. Kürşat Yıldırım, **Bozkırın Yitik Çocukları Juan-Juan'lar**, İstanbul 2015, s.51

¹⁰³ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e, s.97; "Eftalitler'i ve Kuzey Çin İmparatorluğu'nu yendikten sonra Türkler batıyla doğuyu birbirine bağlayan Büyük İpek Yolu'nu ellerinde tuttukları için hem ekonomik hem de politik yönden güçlendiler." L.N.Gumilev, **Eski Türkler**, İstanbul 2019, s.61

¹⁰⁴ Ahmet Taşağıl, **Gök-Türkler**, Ankara 1995, s.32; Enver Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara 1973, s.99

¹⁰⁵ Ahmet Altungök, a.g.e. s. 120-121

¹⁰⁶ Ahmet Taşağıl, **Gök-Türkler**, s.32

¹⁰⁷ Bu dönemde ki İpek Ticaretine dair ayrıca: Ali Ahmetbeyoğlu, **Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri**, İstanbul 2017, s.164-168

kervancıları olup son taksimde Göktürlere bağlanan Soğd ahalisinin faaliyetlerini baltalayarak huzursuzluk çıkarmak, hem de Türkleri ipek transit vergisi gibi yüksek bir gelirden mahrum etmek düşüncesini tatbik mevkiine koydu. İstemi'nin gönderdiği elçileri hile ile öldürttü. Daha önce gönderilmiş iki elçilik heyetine de iyi davranmayan I. Hüsrev, birinci heyetin getirdiği ipekleri hemen satın alıp, elçilerin gözü önünde yakmış, elçiler geri dönmüş, ikinci elçilik heyetini de gizlice zehirleterek öldürmüştü; İran sıcağına dayanamadıkları için kendileri öldükleri yalanını yaymıştı.¹⁰⁸ *“Fakat kurnaz ve zeki bir adam olan İstenmi neler yapıldığının farkına vardı ve elçilerin hainlikle öldürüldüklerini anladı. Sâsânîler ile Gök-Türkler arasındaki husumetin nedeni oldu.”*¹⁰⁹

Fakat İstenmi ilişkileri hemen kesmedi. Soğd'lu Maniach'ın tavsiyesine uyarak, yeni müttefik aramaya başladı. Bu müttefik ise Bizans'dan başkası olamazdı ve İstanbul'a Soğdlu ipek tâciri ve diplomat Maniach başkanlığında bir hey'et gönderdi (567 sonları). Hangi güzargahlar kullandıklarını bilmiyoruz. Bizans kaynakları bu yolculuğun uzun sürdüğünü, Kafkasya'ya, oradan da Bizansa varıncaya kadar birçok memleketten geçtiklerini, coğrafi şartların zor olduğu yerlerden geldiklerini söylemektedirler.¹¹⁰ İpek meselesi Göktürkler kadar, Bizans'ı da ilgilendirdiği için, İmparator Justinos II, Türk elçilerini ilgi ile karşılamış, İstemi'nin gönderdiği “İskitçe” (Türkçe) mektubunu okutmuş ve Maniach'ın ağzından teşebbüsün ciddiliğini anlamıştı. Bu aşamada 563 de ki elçilik heyetine esas konu Avarlar iken şimdi İpek meselesi üzerine yoğunlaşmıştı. Tarihçi Menander Protector bu konuda şu sözleri aktarıyor:

*“Hadiselerden ötürü Soğdların başındaki Maniach meseleye müdahil olarak İstemi'yi Türklerin Romalılarla dostluk kurmasının yararlı ve iyi bir iş olacağı, onların ipeklileri kullanmada diğerlerine göre daha yatkın olmalarından ötürü ipek ithaline de oldukça hazır olduklarını söyledi ve İstemi'yi cesaretlendirdi. Maniach Romalılarla Türkler arasında dostluk bağlarını kurmak üzere Türklerin elçilik heyetiyle birlikte yola çıktı. İstemi'nin tavsiyeleri ile Roma imparatorluğuyla görüşecek daha başkaları da kendisine katıldı. Onlar ayrıca çeşitli hediyeler ile pahalı ipekli hediyeler ve mektuplar da taşıyorlardı.”*¹¹¹

¹⁰⁸ A.g.e. s.32; L. Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, Ankara 2011, s.60-61; Enver Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara 1973, s.101-102; Ali Ahmetbeyoğlu, **Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri**, s.169-181

¹⁰⁹ İsmail Mangaltepe, **Bizans Kaynaklarında Türkler**, İstanbul 2009, s.49. İlgili yer Menandros Protektor'dan alıntılanmıştır. Bu eserde s.48-61 arasında Göktürk-Bizans ilişkileri detaylı olarak anlatılmaktadır. Detaylı bilgi için bakabilirsiniz.

¹¹⁰ L. Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, s.62

¹¹¹ Altay Tayfun Özcan, **Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya**, İstanbul 2020, s.10; A.T. Özcan, “**Menander Protector'un Doğu Roma Elçisi Zemarcus'un Göktürk Kağanlığına Yaptığı Seyahate İlişkin Kaydı**”, s.31.

İpek Yolu meselesi sadece Göktürkler için bir sorun değildi aynı zamanda Bizanslılar da bu konudan muzdaripti ve Sâsânîler ile oluşan sorunların temelinde bu konu vardı. İmparator Justinos II, bir ittifak andlaşması yapmak üzere, elçilik heyetinin başına Bizans İmparatorluğunun doğu sınırlarındaki en önemli komutanı olan Zemarcus'u¹¹² getirmiş, böylelikle Göktürkler ile kurduğu ittifaka önem verdiğini göstermiş oluyor. (569-570) İstemi'nin huzuruna gelen¹¹³ Bizans elçisinin hatıraları Göktürk hayatını ve kudretini gözler önüne sermesi bakımından pek kıymetli bir vesikadır. Menander Protector bu görüşmenin durumunu ve ittifakın oluştuğunu şöyle bildiriyor:

“Siz, Romalıların kıymet verdikleri ve amaçlarınızdan mutluluk duydukları pek çok halkın efendisi. Büyük imparatorumuz beni aracı kılarak huzurunuzun ve talihinizin daimî olmasını diler. Düşmanlarınıza karşı her zaman üstün gelmenizi ve hasımlarınızı yağma etmenizi arzu eder. Dostluğumuzu noktalayabilecek hoşnutsuzluk bizden uzak dursun. Elbette, Türkler ve onların hâkimiyetlerindeki topluluklarda yaşayan halklar benim için dostlukların makamındadırlar, siz de aynı şekilde karşılık olarak bizi böyle görüyorsunuz. Zemarchus bu şekilde konuşma yaptıktan sonra İstemi de aynı hislerle karşılık verdi.”¹¹⁴

Bu görüşmeler nihayetinde¹¹⁵ İstemi Han, Sâsânîlere karşı sefere başlamış ancak seferin ilk aşamasında Sâsânî sınırından püskürtülmesiyle son buldu. Taraflar arasında 571 yılına Amu Derya'nın sınır olarak belirlenmesi kararı alınarak anlaşma imzalandı. Hatta bununla da kalmayıp akrabalık ilişkisi kurdular.¹¹⁶

Justinos II, Göktürklerin bu yenilgi haberini muhtemelen almıştı, buna rağmen savaş hazırlıklarına başlayarak 572 yılında resmen savaşı başlattı. Menander Protector'a göre Türkler, Bizanslıları savaş için kışkırtmıştı: *“Romalılar ve Sâsânîler arasında meydana gelen savaşın başka birçok nedeni de vardı, fakat Sâsânîlere karşı düşmanlık beslemesi için Justinos'u en çok cesaretlendirenler Türkler idi. Çünkü Med'lerin topraklarına saldırarak burayı harap etmişler*

¹¹² Ali Ahmetbeyoğlu, **“Bizans Tarihçisi Theophanes Byzantios'da Türkler”**, Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt/Volume XXVII, Sayı/Number 2, Aralık/December 2012, s.544-545

¹¹³ *“Kafile, Ektag adlı dağın yanında uzanan ovaya vardı. Ektag, Kök Türklerin dilince Altındağ demektir. Yorgunluklarını giderir gidermez elçileri kağanın katına götürdüler.”* L. Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, Ankara 2011, s.64

¹¹⁴ Altay Tayfun Özcan, **Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya**, A.g.e, İstanbul 2020, s.13-14.

¹¹⁵ *“Zemarchos'un seyahat raporu İç – Asya'nın o zamanlar kudretinin doruğunda bulunan bir kavmine, Kök Türke, daha doğrusu onun batı koluna dair bazı şeyler anlatır. Ne kadar kısa da olsa, Zemarchos'un bu raporu bize hayli şey söylemektedir ve bu haliyle de VI yüzyıl İç – Asya'sını tanıtan en ciddi ve en fazla değer verilen kaynaklardan biridir. Çin tarihçilerinin aynı anda çağa ait notları bu kaynağı adeta noktasına doğrulamaktadır.”* L. Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, s.68-69

¹¹⁶ Altay Tayfun Özcan, A.g.e, s.15-16; İbrahim Kafesoğlu, a.g.e, s.98-99; **Saadettin GÖMEÇ, Türk Kültürünün Ana Hatları**, Ankara 2018, s.391-392

ve Sâsânîlere karşı yapılan savaşta kendilerine katılması için Justinos'a bir elçi göndermişlerdi. Justinos'dan, ortak düşmanlarını yıkmak için kendilerine katılarak, Türklerle olan dostluğunu göstermesini istediler. Bu sayede bir yandan Türkler, diğer yandan da Romalıların saldırıları ile Sâsânîler yıkılacaktı. Bu umutlarla harekete geçen Justinos, Sâsânî gücünün kolaylıkla yenileceğini ve hiçbir olumsuz durumla karşılaşmadan savaşın sonuçlanacağını düşündü.¹¹⁷ İlk yıllarda ağır yenilgiler alarak morellerini kaybetmiş olan Bizanslılar, 576 da Dara ile Nisibis arasında ki bir seferde Hüsrev'i ağır bir yenilgiye uğratmış ve bu başarı ile savaşın seyri değişmişti.¹¹⁸ Nihayetinde Bizanslılar barışa yönelmek zorunda kalmışlardır. (578) I. Hüsrev, Ermenistan'da sükûneti sağladıktan sonra MS. 579 yılında ölmüş ve tahtı oğlu IV. Hürmüz'e bırakmıştır.¹¹⁹

İçeride Sâsânî soyluları ve din adamları ile mücadele halinde olan Hürmüz için Bizanslılar takip ettikleri siyasi manevralarla, aynı zamanda Hürmüz'ü kuzeyde Hun toplulukları, kuzey doğuda Göktürkler ve batıda kendileri ile uğraşmak zorunda bırakarak onun içeride soylulara karşı savunmasız kalmasına sebep oldular. M.S. 589 yılında ülkesine yönelik akınlar düzenleyen Hazar, Hun, Arap ve Göktürklerle uğraşmak zorunda kalmıştır. 588-589 yıllarında Göktürk ordusu Toharistan'ı işgal etmiş, Herat'a ulaşmıştı. Bagdis civarı da Göktürklerin eline geçti.¹²⁰ Bu durum karşısında ülkesini korumaya çalışan Hürmüz toprak kaybını önleyerek ülkesine ait toprakların işgaline izin vermemiştir. Arap ve Hazar kabileleri Sâsânî ülkesine yönelik sadece yağma yapmak ve ekonomik anlamda ganimet elde etmek sebebiyle baskınlar düzenledikleri için bunların akınları kalıcı olmamıştır. Fakat doğudaki Göktürk ilerlemesi Sâsânîler aleyhine tehlikeli bir boyuta ulaşmıştır.

MS. 588 yılında Sâsânî ordusunun Bizanslılarla yaptığı bir muharebe sırasında Göktürk orduları doğudan İran topraklarına girdiler. Hürmüz'e bir ultiatom göndererek kendisinin, Bizans üzerine sefere çıkacağını ve bu yüzen yolları üzerindeki köprüleri tamir etmesini isteyen Göktürk kağanı Şabe Hakan (Bağa Kağan) bu bahane ile Sâsânî topraklarını istila etmeye başlar. Hürmüz, generallerinden Behram Çubin'i Bağa Kağan ile savaşması için Göktürk üzerine sefere gönderir. Behram doğudaki ilerlemeleri tehlikeli boyutlara ulaşan Göktürk ilerlemesini ancak iki başarılı savaşla durdurabilmiştir. Behram MS. 589 yılında yanındaki

¹¹⁷ İsmail Mangaltepe, **Bizans Kaynaklarında Türkler**, İstanbul 2009, s.73

¹¹⁸ Altay Tayfun Özcan, a.g.e, İstanbul 2020, s.18-20; L. Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, Ankara 2011, s.70

¹¹⁹ Ahmet Altungök, A.g.e. s.124-125

¹²⁰ Ahmet Taşağıl, **Gök-Türkler**, Ankara 1995, s.88

deneyimli fakat az sayıdaki bir ordu ile Belh yakınlarında Göktürk ordusunu yenerek dağıtır ve Göktürk hakanını da öldürür.

Öldürülen Göktürk hakanının oğlu Bermude (Parmuda/Buyruk Tekin) Turan taktiği uygulayarak gece baskınları düzenledi. Hatta bir defasında Behram'ı da ele geçirecek gibi oldu fakat düzenli ordu karşısında fazla dayanamadı. Bir gece çarpışmasında mağlup edildi ve Parmuda Peykend kalesine sığındı. Kale, Behram tarafından kuşatıldı, bu vaziyet karşısında haremiyle birlikte Hürmüz'e götürülmek şartıyla teslim oldu. Hürmüz onu nezaketle karşılayıp, barış anlaşması imzalayarak serbest bıraktı. Bermude ülkesine dönüp 603'de ölünceye kadar kendi bölgesini yönetti. Kaynaklarda adı Ni-li Han olarak geçmektedir.¹²¹

Hürmüz bu başarısından dolayı Behram'ı Lazika'ya Bizans üzerine yollar fakat Behram burada Bizans ordusuna yenilir. Bu duruma kızan Hürmüz daha önce kazanmış olduğu başarılarından dolayı oldukça popüler bir hale gelen Behram'a uygun bir fırsat yakaladığı için kendisini aşağılar ve ona hakaret içeren bir mektup yazar. Bu durum Behram'ın kendisine bağlı olan askerleri ile beraber isyan etmesine ve Sâsâni başkentine doğru yürümesine sebep olur. Hürmüz, ordusuyla beraber doğu eyaletlerine çekilen Behram'ın üzerine bir ordu gönderir fakat içerisinde Türklerin de çoğunlukta olduğu Behram'ın ordusuna yenilir. Behram'ın Hürmüz'e karşı isyan etmesi, Sâsâni soylularının Hürmüz'e karşı harekete geçmesi için uygun bir fırsat yaratmıştır. Sâsânî soyluları MS. 590 yılında Hürmüz'ü tahttan indirerek onun yerine oğlu II. Hüsrev'i tahta geçirirler.¹²²

Behram Çubin'in isyanı Sâsânileri oldukça sarstıysa da yenildikten sonra kadim düşmanları Türklere sığındı ve misafir olarak kabul edildi. Göktürk Han'ı onu dost ve danışmanı olarak gördü ve İran'da iç savaş başlatma planlarını da dikkatlice dinledi. Bu durumdan rahatsız olan Hüsrev, Han'a onun iadesi hakkında talepte bulundu, yüklü miktarda para teklif ettiyse de reddedildi. Bunun üzerine Sâsâni elçisi çok büyük hediyelerle Türk prensesine geldi ve Behram'ın öldürülmesini istedi. Nihayetinde kiralık bir katil ile Behram hançerlenerek öldürüldü. Katili de Han'ın buyruğuyla yakalanıp katledildi.¹²³

603 yılında Sâsânilerin esas savaş gücü Bizanslarla savaş için Mezopotamya ve Ermenistan sınırlarına yığılmak zorunda kalınca doğuda Kuşan orduları isyan ederek önlerine

¹²¹ L.N.Gumilev, **Eski Türkler**, İstanbul 2019, s.170

¹²² Ahmet Altungök, A.g.e. s.126-128

¹²³ L.N.Gumilev, Eski Türkler, İstanbul 2019, s.171: Bu hadise ana kaynaklardan biri olan Theophanes Confessor'un Kroniğinde detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Burada belirtme gereği duymadık, detaylı bilgi için bakılabilir; Hatice Aydın, **Theophanes Confessor'un Kroniğinde Türkler**, İstanbul 2021, s.153-161.

gelene saldırmaya başladılar. Hüsrev en güvendiği merzbanı Smbat Bahratuni'yi isyanı bastırması için görevlendirdi. Kuşanlara karşı başarılı ani seferlerle onları bastırması olsa da Kuşanlar komşuları Göktürklerden yardım istedi. Tung Yabgu emrinde ki Türk ordusu Sâsânîleri ani bir kuşatmaya alarak yenilgiye uğrattı. Ardından Rey ve İsfahan'a kadar olan yerleri istila ettilerse de gelen emir üzerine geri döndüler.¹²⁴

Göktürkler'in doğu da Çin ile savaşlarından ötürü Sâsânîler nefes alma imkânı bularak tüm savaş gücünü Bizans üzerine yöneltti. Avarların da Sâsânîlere destek vermiş olduğu bu savaşlarda Sâsânîler doğudan ve Avarlar batıdan İstanbul'u ele geçirmek için saldırıya geçmişlerdir. Herakleios, Avarları bu ittifaktan ayırmak için onlara yıllık iki yüz bin altın para vermeyi taahhüt etmiş ve bunun garantisi olarak oğlunu Avarlara rehin olarak göndermiştir.

Öte taraftan da Herakleios, kendisine zafer getirebilecek güçlü bir müttefik arayışı içindeydi bu aranan müttefik de Göktürklerden başkası değildi. 625 yılında memurlarından Andre'yi yanında birçok hediyelerle Göktürlere elçi olarak gönderdi. Andre, kaynaklarda farklı adlarla geçen fakat genel olarak Tong Yabgu olarak kabul edilen Göktürk Hakan'ı ile görüştü. Bu görüşmes sonrasında Tong Yabgu: *“Onun düşmanlarından intikam alacağım ve doğrulup kahraman ordumla birlikte ona yardım etmek üzere bizzat gideceğim. Onun talebini, isteği doğrultusunda kılıç ve yay ile savaşarak yerine getireceğim”* sözleri ile olumlu cevap verdi. Bunun üzerine Andre'yi seçme bin kişilik güç ile Herakleios'un yanına salimen gönderdi.

Kısa bir süre sonra da Şad unvanını taşıyan bir hanedan azasını Hazar ve çevresindeki boylardan oluşturulmuş bir ordu ile gönderdi. Bu ordu Kafkasya girdi ve Herakleios'un bir sorun yaşamadan bölgeye ulaşmasına yardım ettiler. Şad, Albanya üzerinden akınlarına başladı ve bu durum Sâsânî Şah'ı oldukça tedirgin etti. Şad ordusuyla Derbent önlerine geldi. Buranın surları çok muhkemdi. Fakat bu muhkemlik ancak iyi savunulduğunda işe yarardı. Kalankaytlı Moses bu saldırıyı mübalağalı bir şekilde tasvir etmiştir;

“ .. Gayşah (Agvan prenslerinden İran genel valisi) İran şahının büyük doğu deniziyle Kafkas dağları arasında haşmetli bir yapı kurmak için ülkemizi allak bullak ederek mimar ve inşaat malzemeleri getirip kurduğu muazzam surlar üzerindeki büyük Çor (Derbent'in Ermeni dilindeki ismi) şehrinin koruyucu ve ordularına ne olduğunu gördü. Şehir sakinleri korkunç görünümlü, iri yarı, geniş yüzlü, kadınlar gibi saçlarını iki belik yapmış karınca sürüsü gibi çok kalabalık düşmanların üzerlerine saldırdığını ve özellikle dolu gibi tepelerine yağın sivri okları

¹²⁴ L.N.Gumilev, a.g.e. s.172; Ahmet Taşağıl, **Gök-Türkler**, Ankara 1995, s.93

görünce korkudan titrediler. Düşman kudurmuş vahşi kurtlar gibi üzerlerine hücum edip, şehrin sokak ve meydanlarında onları parça parça doğradı. Erkek, kadın, yaşlı, genç, çoluk-çocuk demeden, hatta sakat oluşuna bile bakmadan kılıçtan geçirdiler. Analarını emen bebeler dahi onların kalbini yumuşatamadı. Aksine bebeler analarının göğüslerinden süt yerine kan emdiler. Kamışlardan yükselen alevler, arkasında yırtıcı hayvanları küçük kuşları parçalamasını andıran izler bırakarak bir eşikten öbürüne sıçırıyordu.”¹²⁵

Bu seferlerden sonra Sâsânî Şahı ile Şad arasında karşılıklı mektuplaşmalar oldu, fakat bir neticeye varılmadan Tong Yabgu büyük ordusuyla Kafkasya’ya girdi. Burada birçok bölge üzerinden geçilmiş ve nihayetinde Tiflis önlerinde Herakleios ile 627 Haziran’ında bir araya geldiler. Tiflis kuşatması¹²⁶ başarısız olmuş ve kuşatmanın kaldırılmasından sonra Tong Yabgu, Herakleios’a kırk bin kişilik bir ordu bırakarak kuzeye çekildi. Herakleios’un ordusu bu ordu yanında yardımcı kuvvet gibi durmaktaydı zira kendi mevcudu beş bin kişiden müteşekkil idi.¹²⁷

Bizans İmparatoru Herakleios, çoğunluğu Hazarlardan oluşan bu Göktürk ordusu ile harekete geçti. Güneye ilerleyerek Albanya’yı, ardından Atropatane’yi zapt etti. Buradan da aşağı inerek Gence’ye ulaştı. Gence’de iki hafta dinlendikten sonra Nahcivan’a yöneldi. Kış şartlarından ötürü Gence’ye dönüp burada kış bitene kadar beklendi. Ardından yaz başında kaldığı yerden devam ederek ilerlemeye başladı. 12 Aralık 627’de Ninive önlerinde, başında Rahzadh adlı bir komutanın bulunduğu Sâsânî ordusuyla savaşa girdi. Ctesiphon muharebesi adıyla bilinen bu savaşta Herakleios büyük bir başarı elde etti. Bu başarıyla Sâsânî siyasi kanadında çözümler başlamış, isyancı gruplar Hüsrev’i ortadan kaldırarak yerine oğlu Kavad’ı tahta geçirdiler.¹²⁸

¹²⁵ L.N.Gumilev, a.g.e. s.246

¹²⁶ Tiflis önlerinde yapılanları unutmayan Tong Yabgu, 628de tekrar bölgeye gelerek yarım bıraktığı işi bitirmiştir. “*Kılıcını çeken herkes surlara atıldı. Çok kalabalıklar ve birbirinin omuzuna basarak surların tepesine ulaştılar. Ve böylece zavallı şehir sakinleri için kara günler başladı. Yenilmişlerdi ve surlardan aşağı inip kaçmaya başladılar. Kimse kendilerine karşı koymamasına rağmen galipler hiç birine acımadılar. Esir alınan İver prensi ve Pers genel valisine Cabgu-han’ın gözü önünde işkence edildi. Şehir baştan aşağı yağmalandı.*” L.N. Gumilev, **Eski Türkler**, İstanbul 2019, s.251-252

¹²⁷ Altay Tayfun Özcan, **Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya**, İstanbul 2020, s.44-52; L.N. Gumilev, **Eski Türkler**, İstanbul 2019, s. 234-235

¹²⁸ Altay Tayfun Özcan, **Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya**, s.52-54; Theophanes Confessor’un Kroniğinde bu hadise akıbeti şöyle geçmektedir: “*İmparator Herakleius, Eylül ayından itibaren Türklerle birlikte İran’ı istila etti. Mevsimin kış olmasından dolayı beklenmedik bir hareket olan bu saldırının haberini alan Chosroes (II. Hüsrev) şaşkına döndü. Ancak İmparator’un yanında savaşan Türkler, kış mevsimi ve İranlıların sürekli saldırı karşısında daha fazla dayanamadılar ve yavaş yavaş uzaklaşarak ülkelerine döndüler.*” Hatice Aydın, **Theophanes Confessor’un Kroniğinde Türkler**, İstanbul 2021, s.190

II. Hüsrev'den sonra Bizans akınları devam etmiş ve tüm kazanımlar elden gittiği gibi birçok bölgede Sâsânîlerden kopmuştur. III. Yazdicürd başa geçene kadar tahtta kısa süreli sürekli değişimler olmuş ve istikrar sağlanamamıştır. III. Yazdicürd Sâsânî tahtına oturduğu zaman ülke büyük bir enkaz yığını haline gelmiştir. Sâsânî devleti siyasi buhranlar, iç karışıklıklar, kuzeyde Hazar ve doğuda Göktürk akınları ile yıpranmış bir orduyla çöküşün eşiğindeki bir devleti andırmaktaydı.¹²⁹ Kısa bir süre sonrada Kâdisiye (636) ve Celûlâ'da ki yenilgilerden sonra Sâsânîler yıkılmış ve toprakları Müslümanların eline geçmiştir.

İran'ı feth eden Hz. Ömer onları İslamiyeti kabul etmede zorlamadı. Aksine haraç ve cizye toplamayı düşündü. Bundan dolayı valilere bu bölgedeki toprak sahiplerine dokunmama emri verdi. Böylece toprak ve dinlerini muhafaza eden bu toprak sahipleri yüksek vergiler ödediler. Bunlar haricinde ki kendi toprağını ekip biçen köylüler ve fakirler İslamiyeti gönüllü bir şekilde kabul ederek, vergi toplama işlerine katılıp yüksek kazançlar elde ettiler. Bu yüzden Perslerin büyük bir kısmı Müslüman olmuşken, zengin kesim Hindistan'a göç etti. Kısaca İran gönüllü bir şekilde İslamiyeti seçmiştir.¹³⁰

Yüzyıllarca Roma, Bizans, Akhun, Göktürk, Hazar, Kuşan gibi imparatorlukların saldırılarına maruz kalan ve bu savaşların birçoğundan zaferle çıkan Sâsânî imparatorluğunun siyasi birliğini henüz yeni tamamlamış ve daha önce herhangi bir devlet ve ordu tecrübesi bulunmayan Müslümanlar tarafından kolay bir şekilde yıkılmasının birçok siyasi, sosyal ve dini nedenleri vardır.¹³¹ Özellikle İslam fetihlerine sebep olan bir durum da Sâsânî ordusunun yirmi sekiz yıl boyunca batıda Bizans, kuzeyde Hazar ve doğuda Göktürkler ile uzun süreli savaşlara girmeleri Sâsânî ordusunu yıpratarak zayıflatmıştır. Birçok cephede birden savaşmak zorunda kalan Sâsânî ordusu gittikçe zayıflayarak güçten düşmüş ve devlet ekonomik yönden zayıflamış ve bundan böyle Sâsânî devleti İslam fetihlerine karşı koyacak güçlü bir ordu ve güçlü bir hâzineden yoksun kalmıştır.¹³²

¹²⁹ Ahmet Altungök, A.g.e. s. 143

¹³⁰ L.N.Gumilev, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, İstanbul 2019, s.77

¹³¹ Ahmet Altungök, A.g.e. s. 152

¹³² Ahmet Altungök, A.g.e. s.155-156

II. BÖLÜM

A. İSLAM FETİHLERİNDEN SELÇUKLULAR DÖNEMİNE KADAR Kİ

VAZİYET

Sasânî devletinin İslam fetihlerinden sonra yıkılması ile birlikte Türkler ile temasa geçilmesi önünde ki büyük engel kalkmış ve artık yeni ilişkiler ağı kurulmaya başlanmıştır. Fakat kurulan ilk ilişkiler iyi bir seyirde devam etmemiş, genelde Emeviler'in mevali politikası sonucunda mücadeleli bir şekilde sürmüştür.¹³³ Halife Ömer b. Abdulaziz döneminde tam tersi bir seyir olsa da kısa süren bu dönem sonucu tekrar baskıcı dönem devam etmiştir. Bundan ötürü de Türklerin İran bölgesinde herhangi bir rolü olamamıştır.

Abbasiler ile mevali politikası terk edildiği gibi Talas savaşı ile omuz omuza yapılan savaş nihayetinde durum değişmeye başlamıştır. Bu yeni durum sonucunda Türkler hızla İslam dinini kabul etmeye başlamış, bu İslamlaşma sonucunda da yavaş yavaş askeri ve idari kadrolarda yer almaya başlamışlardır.

Halife Me'mun iktidarının son dönemlerinde, siyasi tecrübe ve askeri yetenekleri ile öne çıkan Türkler'i ordusunda görevlendirerek Mu'tasım'ın maiyetine vermişti. Sâmerâ döneminin ilk halifesi olan Mu'tasım¹³⁴ (833-842) Türklerin desteği ile halife olduktan sonra yerli Arap ve mevali İran unsuru yerine iktidarını Türkler'e dayandırmayı seçti. Mu'tasım, Türkler'i Fergana, Üsrüşene ve Semerkant gibi şehirlerden getirerek muhafız kıtalarını onlardan kurduğu gibi devletteki önemli görevleri de onlara verdi. Yine bu dönemde Türk ülkelerinden gelen veya getirilen Türklerin yanında Irak'ta, özellikle de Bağdat'ta bulunan Türkleri de kendi etrafına topladı.¹³⁵ Abbasiler tarihinde Sâmerâ dönemi olarak geçen bu dönemde Türkler devlette sadece askeri alanda değil, siyasi ve idari sahalarda da etkin oldular. Ordunun yeni liderleri bu dönemden sonra önemli vilayete yönetici oldular.¹³⁶

Sâmerâ dönemi, Halife Mu'temid'in ölümüyle Muvaffak'ın oğlu Mu'tazid'in iktidara gelişiyle bitmiştir. Mu'tazid hilafet merkezini, Türkler için kurulmuş olan Sâmerâ'dan alıp

¹³³ Hakkı Dursun YILDIZ, **İslamiyet ve Türkler**, İstanbul 1980, s.37-38; İzzetullah Zeki, **İlk Dönem Horasan Valileri**, Konya 2020, s.95

¹³⁴ Mesudî, **Murûc Ez-zeheb**, İstanbul 2011, s.395

¹³⁵ Nahide Bozkurt, **Abbâsiler**, Ankara 2020, s.85

¹³⁶ A.g.e, s.86; Hakkı Dursun YILDIZ, **İslamiyet ve Türkler**, s.89

Bağdat'a nakletmiştir. Böylece Abbasi Devleti'nde siyasi sahada son derece güçlü olan Türk hakimiyeti sonra ermiş oldu.¹³⁷

a. Abbasiler Dönemi İran'da ki Vaziyet

Abbasiler, Emevîler'in aksine halkı Arap olmayan vilâyetler ve Arap olmayan vilâyetleri idare de eşit bir hak, hukuka kavuşturacak idare kurmak istemişlerdi. Bunu da yine bu topraklarda ki köklü siyasi geleneği olan Sâsânîlerden örnek alarak yapmak istediler.¹³⁸

İran'ın güney kısımları hariç tutulursa geneli İslam fetihlerinden sonra Horasan vilayeti denilerek adlandırılmış ve ona göre idari sistem kurulmuştu. Emeviler burada sürekli vali değişerek istikrarsız bir yönetim sergilediler. Abbasiler ise valileri devamlı değiştirmek usulü terk edilerek bölgeseyi iyi bilen ve buralarda yaşamış, halkın güvenini kazanmış yerel hükümdarlar tayin ederek bölgenin İslamlaşma sürecini sağlamış ve idari hakimiyeti sağlamıştır. Fakat bu idari sistemin bir sonucu olarak bu valiler zamanla halifenin menfaatinden ziyade kendi menfaatlerine göre hareket etmeye başladılar ve halifeye bağlılık sadece ismen kaldı.¹³⁹ Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler, Büveyhiler, Simcûrîler, Karahanlılar ve Gazneliler gibi hanedanlar ortaya çıkarak Horasan'ı Abbâsîlerden bağımsız bir şekilde yönetecek emirlikler kurulmuştur. Bu dönemde Abbâsîlerin bölgedeki yetki alanı sınırlandırılmış, sembolik olarak bayrak ve hilat göndermekle yetinmişlerdir. Abbâsîler Türklerin İslam'a girerek Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu Devletlerini kurmalarından sonra himayeleri altına girmiştir.¹⁴⁰

Tâhirîler, Saffârîler, Büveyhiler farklı milletlerden özellikle İran unsurları tarafından kurulan hanedanlardır. Öte yandan Sâmânîler için de İran kökenli denildiği gibi muasır tarihçi Aydın Usta bu devleti Türkler tarafından teşekkül ettiğini ifade etmektedir.¹⁴¹ Yine Selçuklulardan önce Karahanlı ve Gazneli hakimiyetini Horasan'da görmekteyiz. Kısaca bu hakimiyet mücadelesine değinelim.

¹³⁷ Nahide Bozkurt, **Abbâsîler**, Ankara 2020, s.93

¹³⁸ V. V. Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, İstanbul 2019, s.219-220

¹³⁹ A.g.e. s.220

¹⁴⁰ İzzetullah Zeki, **İlk Dönem Horasan Valileri**, Konya 2020, s.96 Bu dönemde yine yerel hanedanlıklar da kurulmuştur, fakat konumuz harici olduğundan belirtme ihtiyacı duymadık. Bkz: V. V. Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, İstanbul 2019, s.253-254

¹⁴¹ Aydın Usta, **Türklerin İslamlaşma Serüveni** adlı esere bakılabilir.

b. Abbasilere Bağlı veya Bağımsız Kurulan Hanedanlar

İslamiyetten yani Sâsânîlerin yıkılışından önce Türklerin İran'a karşı akın, savaş tarzı yapılan mücadele, bundan sonra artık yeni bir hal almıştır. Yeni duruma göre Abbasilere bağlı bir komutan, vali ve daha sonra bağımsız bir beylik, hanedanlık şeklinde İran da hakimiyet başlamıştır. Önce ki durumda İran coğrafyasına hâkim olunamazken, artık bölgede hâkim güçler durumuna gelinmiştir. Burada hakimiyet mücadelesini gösterme adına sadece Türk hanedanları zikretmedik. Fars ve Arap kökenleri hanedanlardan da bahsedilmiştir.

b.a. Tahiriler

Bu hanedanlardan ilki 821-873 yılları arasında kurulan Tahiriler idi. Başkentleri Nîşâbur olan Tahirilerin başta hanedanın kurucusu Tâhir b. Hüseyin olmak üzere sırasıyla Talha b. Tâhir, Abdullah b. Tâhir, II. Tâhir b. Abdullah ve Muhammed b. Tâhir'in öncülüğünde elli iki yıl Sîstân ve Horasan'ı yönettikleri görülmektedir. En büyük mücadeleyi de Saffârîlere karşı vermişlerdir.¹⁴²

Bazı kaynaklarda nesebleri İran'ın efsanevi kahramanı Rustem'e bağlanmasına rağmen, aslı Arap bir aile dayanan Tâhir b. Hüseyin, Harun el-Reşid'in oğlu Emin'in bertaraf edilmesi ve Memûn'un hilafete geçişinde önemli bir rol oynamış bir komutandı. Memûn, Tâhir b. Hüseyin'e olan vefa borcunu ödemek maksadıyla onu evvela el-Cezire, ardından da 821 yılında Irak'ın doğusunda kalan bölgelerin umumî valiliğine tayin ederek ödedi. Horasan'a gelen Tahir 821-822 yılında halifenin adını paralardan çıkararak yarı müstakil bir idare kurmak istemişse de kısa süre sonra Merv'de ani ve şüpheli bir şekilde öldü (822).

Tahir'in ölümünden sonra yerine tayin edilen oğulları Talha (öl. 828), Ali ve Abdullah (öl. 844) Horasan'ın dışında, Taberistan ve Kirman'a da hâkim oldular. Tahiriler bu bölgeleri çoğu kez Bağdat'dan idare etmelerine rağmen, İran tarihinde, hakimiyetin Abbasi halifelerinden İranlı mahalli hanedanlara geçmesinde önemli rol oynadılar. Hanedanın son üyesi Muhammed b. Tahir'in iktidarı önce Taberistan'daki Şi'i Zeydiyye hareketi ile zayıfladı, ardından da Sistan'dan meydana gelen istila ile sona erdi.¹⁴³

¹⁴² İzzetullah Zeki, **Horasan'da Hâkimiyet Mücadelesi 821-1005**, Konya 2020, s.11; V. V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, İstanbul 2019, s. 229-230

¹⁴³ Osman G. Özgüdenli, **Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları**, İstanbul 2006, s.17

b.b. Saffârîler

Saffârîler (867-1003) adıyla İran'ın doğusunda bulunan Sîstan eyaletinde ortaya çıktı. Kurucu Ya'kub b. Leys'in nesebine dair pek bilgi olmasa da, muasır anonim tarih Târîh-i Sîstân'da ondan Melikü'd-Dünya Sahib Kıran olarak bahsederek onun soyunu Perslerin atası Şâpur'a kadar götürmektedir.¹⁴⁴ Ya'kub b. Leys, Haricîler'in faal olduğu Sîstân'da ayyârların da desteğini alarak 861 yılında kendi hâkimiyetini tesis etti ve emir unvanını aldı. Ardından hâkimiyetini genişleterek Mekrân, Sind ve Kirmân'ı ele geçirdi. Horâsân'daki Tâhirî emiri Muhammed b. Tâhir'in hâkimiyetine son verdi.¹⁴⁵ Ya'kûb'un bütün bunları Abbasî halifesine danışmadan yapması halifeyle arasının açılmasına sebep oldu. Fars'a hâkim olan Ya'kûb, Huzistân sınırlarına dayandığı bir esnada, Abbâsî hilâfeti Basra'daki köle isyanıyla meşgul bulunuyordu. Ya'kûb 876 yılında Bağdad üzerine yürüdü ve Vâsıf ı ele geçirmeye muvaffak olduysa da kısa bir süre sonra Abbâsîler tarafından mağlûp edildi. Bununla birlikte, Saffârîler'in Fârs'taki hâkimiyeti bir süre daha devam etti.

Kardeşi Amr, Horâsân'daki son muhaliflerini de bertaraf edince halifeden Sâmânî valilerinin idaresinde bulunan Mâverâünnehir'in menşûrunu istedi. Ancak 900 yılında Belh yakınlarında Sâmânîler'den İsmâ'îl b. Ahmed tarafından mağlûp edildi. Bu hadise ile Saffârîler'in Horâsân'daki siyasi hâkimiyeti sona erdi. Amr bu olaydan iki yıl sonra Bağdad'da idam edildi. Ancak hanedanın sonraki üyeleri Sîstân bölgesindeki mahallî hâkimiyetlerini uzun süre korumayı başardılar.¹⁴⁶

b.c. Sâmânîler

Sâmânîler (819-1005), Tâhirîler'in idaresinde Mâverâünnehir'e tayin ettikleri valiler iken, onların ortadan kalkmasından sonra Buhârâ ve Semerkand gibi büyük şehirleri ele geçirerek halifeyle iyi ilişkiler kurdular. 186 yıl varlığını koruyan Sâmânîler'in kökeni hakkında iki görüş vardır. İran menşeli olduklarını savunan görüşün en önemli dayanağını, Behram Çubin'e ve İranlılar'ın efsanevî hükümdarı Keyûmers'e kadar uzanan soy kütükleri oluşturmaktadır. Diğerleri ise Sâmânîler'in Türk olması ihtimalinin daha yüksek olduğu görüşüdür.¹⁴⁷ Sâmânîler'in yaşadıkları bölge Buhara ve Semerkant'la bağlı oldukları mezhep (Ehl-i Sünnet) dikkate alındığında Türk olma ihtimali artar. Çünkü Fars olabilmeleri için

¹⁴⁴ İzzetullah Zeki, **Horasan'da Hâkimiyet Mücadelesi 821-1005**, Konya 2020, s.18

¹⁴⁵ İzzetullah Zeki, a.g.e, s.17; V. V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, İstanbul 2019, s.237

¹⁴⁶ Osman G. Özgüdenli, **Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları**, İstanbul 2006, s.18; Osman G. Özgüdenli, **Ortaçağda İran: Zaman ve Mekan**, Name-i Aşina, Yıl:6, Sayı:17-18, 2004, s.83-115 s.90

¹⁴⁷ Aydın Usta, "Samaniler", **DİA**, C. XXXVI, s64; Erdoğan Merçil, **Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler**, İstanbul 2014, s. 44-45

mezheplerinin Şîr-Râfızî düşüncesine bağlı olup Horasan'ın merkezi yerlerinde yaşamaları gerekirdi. Veya İran kültürünü savunmaları beklenirdi ki bu durumlara rastlanmamaktadır.¹⁴⁸

Sâmânîler döneminde Horasan'ın statüsü değişmiş, Horasan emirleri de sayılan Sâmânî Emirler Buhara'da ikamet ederek Horasan'a sipehsâlârlar göndermişlerdir. Buradan itibaren artık Horasan'ı idare edenlerden Horasan sipehsâlârları olarak zikredilmiştir. En meşhurları ise Simcûrî Emirleri, Alp Tegin, Bektüzün, Faik el-Hassa, Ebü'l-Abbas Taş ve Gazneli Mahmud'dur.¹⁴⁹ Bu sipehsâlârlar dışında Karategin ailesini de önemli bir güç olarak sayabiliriz. Sırasıyla Karategin, Mansûr b. Karategin, Ahmet b. Mansûr b. Karategin Samaniler döneminde görevler almış Türk gulamlarıdır.¹⁵⁰

Semer kand valiliğine tayin edilen Ahmed b. Esed (öl. 250/864-865) vefatından önce Semer kand'ın idaresini oğlu Nasr'a verirken diğer oğlu Ya'kûb'u da Şâş'a tayin etti. Tâhirîler'in Saffârîler tarafından yıkılışından sonra Mâverâünnehir'de müstakil bir hâle gelen Nasr, Semer kand merkez olmak üzere hâkimiyetini genişletti ve kardeşi İsmâ'îl'i Buhârâ'ya tayin etti. Buhârâ'da duruma hâkim olan İsmâ'îl vergiler yüzünden arası açılan kardeşiyle savaşa girdi. Kardeşini mağlûp ederek başkenti Buhârâ'ya nakletti. Bu esnada Saffârîler ile hilâfet makamı arasında baş gösteren anlaşmazlık, halifenin, Sâmânîler'in Mâverâünnehir'deki fiilî hâkimiyetini 875 yılında bir menşûr ile resmileştirilmesi sonucunu doğurdu. Ardından İsmâ'îl b. Ahmed, Horâsân ve Orta İran'dan Saffârîler'in çıkarmayı başardı ve sınırlarını Taberistân'a kadar genişletti.¹⁵¹

Sâmânîler iktidara ilk geldiği dönemlerde devletinin sınırlarını genişletmek için gayrimüslim Türkler arasında İslam'ı yaymak istemiştir, bu sayede ülke sınırlarını genişletmiş olacaktı. Bu savaşlarda ganimet ve köle çok alınmış, zamanla kölelikte tekelleşme olmuş ve ayrıca gulamlık müessesesi içinde okullar açılmıştır. Bu okullarda yetişen Türk gulamlar devlette hem sayıca arttılar hem de nüfuzlarını artırdılar.¹⁵²

İsmâ'îl'in 907 yılındaki vefatının ardından tahta çıkan kardeşi Ahmed, Taberistân ve Gurgân'daki isyanlarla meşgul olduğu bir esnada kendi köleleri tarafından katledildi. Yerine geçen Nasr b. Ahmed, henüz küçük yaşına rağmen Ebû Abdullâh el-Ceyhânî ve Bela'mî gibi

¹⁴⁸ İzzetullah Zeki, *Horasan'da Hâkimiyet Mücadelesi 821-1005*, Konya 2020, s.36

¹⁴⁹ A.g.e, s.35

¹⁵⁰ Erdoğan Merçil, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler*, İstanbul 2014, s. 9-26

¹⁵¹ Osman G. Özgüdenli, a.g.e, İstanbul 2006, s.18; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, İstanbul 2019, s.230-231

¹⁵² Erdoğan Merçil, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devlet Gazneliler*, s.66

âlim vezirlere sahipti. Devlet, hanedan üyelerinin çıkarttığı iç karışıklıklar ve Taberistân'da vuku bulan önemli isyanlarla sarsıldı. Bununla birlikte, Nasr b. Ahmed zamanında Samanî devleti en parlak devrini yaşadı. Halefi II. Nûh b. Nasr zamanında Orta İran, Şîf Büveyhîler'in eline geçtiği gibi, devlet içerisindeki Türk asıllı emîrlerin nüfûzu da arttı. Özellikle Abdülmelik b. Nuh dönemi, Türk emirlerinden Alp Tegin'in yetkisinin arttığı dönemdir. Bu da yeni bir hanedan olan Gaznelilerin ortaya çıkması anlamına geliyordu. Nitekim Alp Tegin'in sözleri dikkate alınmayınca Buhara'dan bağımsız hareket ederek Gazne'ye yerleşti.¹⁵³

Daha sonraki Sâ mânî hükümdarları devrinde devlet gücünü kaybederek küçüldü. Türkler hizmetinde buldukları devletin zayıf anlarından istifade etmesini gayet iyi biliyorlar ve ele geçirdikleri bir fırsat olduğu zaman kendi istedikleri hükümdarları tahta geçirerek perde arkasından devleti idare ediyorlardı. Nitekim gerek Abbâsîler ve gerekse Büveyhîler devrinde bu çeşit örneklerle rastlayabiliyoruz.¹⁵⁴

Doğuda Mâverâünnehir kapılarını zorlayan Karahanlılar ile mücadeleye girildi. Kılıç Buğra Hanın Sâ mânîler'e karşı verdiği başarılı savaşlardan sonra İsficâb (990) ve Semerkand (992)'in ardından Sâ mânî başkenti Buhârâ (992)'yi ele geçirdi. X. asrın sonlarına doğru iyice zayıflayan bu hanedana Karahanlılar tarafından son verildi.¹⁵⁵ Horasan kısmı ise Gaznelilerin hakimiyeti altına girdi.¹⁵⁶

Sâ mânî Devleti kuruluşundan yirmi beş yıl sonra Türklerin siyasetinde aktif rol aldığını görüyoruz. 900'lerden sonra devletin kaderi yavaş yavaş Türkler'in eline geçmiş ve Türkler'den sağladıkları destek ile Sâ mânîler varlıklarını idame ettirebilmişlerdir. Bu devleti mirası için de Türkler arasında mücadele çıkmış, Simcûrîler, Karahanlılar ve Gazneliler bu mücadeleye katılmış ve Gazneliler üstün çıkmıştır.¹⁵⁷ Gaznelilerden bir süre sonra da Selçuklular bu mirasa tam sahip olmuştur.

b.d. Simcûrîler

X. asrın başlarında Sâ mânîlere bağlı bir beylik olarak ortaya çıkan, yaklaşık bir asır Sîstân, Horasan ve Kûhistan bölgelerinde varlıklarını koruyan Türk asıllı bir beylik olan Simcûrîlerin başına başta kurucuları Sîmcur olmak üzere yedi emir iş başına gelmiştir. Simcûrîler, Sâ mânîler döneminde ihdas edilen "Horasan Sipehsâlârî" olarak çalışmışlardır.

¹⁵³ İzzetullah Zeki, *Horasan'da Hâkimiyet Mücadelesi 821-1005*, Konya 2020, s.60

¹⁵⁴ Erdoğan Merçil, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devlet Gazneliler*, İstanbul 2014, s.72

¹⁵⁵ Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, s.18-19

¹⁵⁶ İzzetullah Zeki, *Horasan'da Hâkimiyet Mücadelesi 821-1005*, s.69

¹⁵⁷ Erdoğan Merçil, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devlet Gazneliler*, s.77

Simcûr ed-Devâtî'nin Sâmânî Devleti'nin hizmetine girişi Alp Tegin ve Sebük Tegin'in Sâmânî hizmetine girişine benzemektedir. Hanedanın yükselmesi de aynı yollardan geçmektedir. Bu da Türk emirlerin savaşçı özelliklerinden kaynaklanmakta, tabiri yerindeyse bilek güçleriyle Sâmânî Devleti'ndeki yerlerini almışlardır.¹⁵⁸

Ebu İmrân Simcûr ed-Devâtî'den sonra hanedanın başına geçerek Sâmânîlerin Horasan emir ve sipehsâlârlığını yapan İbrahim b. Simcûr, Ebü'l-Hasan Simcûrî, Ebu Ali Simcûrî ve Ebü'l-Kâsım Simcûrî, Sâmânîlerin çöküşü ve Gaznelilerin muktedir bir devlet olarak ortaya çıkışlarına kadar varlıklarını korumuş, zaman zaman bağımsızlık mücadelesi verdikleri de görülmüştür.¹⁵⁹ Fakat muktedir bir devlet olan Gaznelilerin hakimiyeti sonucu yavaş yavaş tarih sahnesinden çekilmişlerdir.

Simcûrîler sonraki dönemlerde özellikle Selçuklular zamanında Kûhistan'da bulduklarını ve bazılarında Türkiye Selçukluları hizmetinde Anadolu'da ikamet ettiklerini bilinmektedir. Bunlardan birisi ise Tercüman Tâceddin es-Simcurî'dir.¹⁶⁰

b.e. Karahanlılar

Karahanlılar (840-1212), Doğu ve Batı Türkistan'da hüküm sürmüş ilk Müslüman Türk sülalesinin kurduğu devlete verilen isimdir. Bu sülalenin menşei hakkında farklı görüşler olsa da ülkemizde Karahanlılar üzerine ciddi araştırmaları olan Reşat Genç, onların Yağmalar tarafından kurulduğu ifade etmektedir. Yağmalar, Uygurların bir kolu veya onlara bağlı bir kavimdir.¹⁶¹ Bilinen ilk hükümdarı Bilge Kül Kadir Han'dır. Devletin tam olarak kuruluşu onun zamanındadır. Yeğeni Satuk (Satuk Buğra Kara Han b. Bezîr Han), Karahanlılara sığınmış olan Ebû Nasr adlı bir Sâmânî şehzade veya Sufî vaizleri ile karşılaşmış İslamiyet'i kabul etmiştir. Akabinde amcasına karşı giriştiği taht mücadelesini kazanmış ve hâkim olduğu yerlerde İslâmiyeti resmen ilan etmiştir. Artık devletin siyasi hamleleri de yeni bir hal almıştır.¹⁶² Oğlu Baytaş döneminde gayri müslim Türkler ile mücadeleler artmış ve bu muhalifleri İslam dairesine sokmuştur. Bu aşamalardan sonra Karahanlılar, Maveraünnehir için Sâmânîlerle, Horasan için ise Gaznelilerle mücadele etmeye başlamıştır. İlkinde başarılı diğerinde başarısız olmuşlardır.

¹⁵⁸ İzzetullah Zeki, **Horasan'da Hâkimiyet Mücadelesi 821-1005**, Konya 2020, s.77

¹⁵⁹ A.g.e, s.75

¹⁶⁰ Erdoğan Merçil, **Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler**, İstanbul 2014, s.91

¹⁶¹ Nesimi Yazıcı, **İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi**, Ankara 2013, s.130

¹⁶² A.g.e. s.131

Karahanlı devletinin Mâverâünnehir'i Sâ mânîlerden alıp hakimiyetine geçirmesi, İran'da yaklaşık dokuz asır devam edecek olan bozkır kavimleri ve Türk hâkimiyetinin habercisi olmuştur¹⁶³ Bu durum sonucunda, İslâm'dan önceki devirlerden beri zaman zaman İran kültürünün nüfûz alanı içerisinde yer alan Mâverâünnehir'in Türkleşme sürecinin önü açılmış oldu. İran coğrafyasının tabii sınırı olan Ceyhun (Amû-deryâ) nehri, doğu ve kuzeyde bulunan bozkır kavimleri tarafından zorlanmaya başladı. Buna ilaveten, Mâverâünnehir'de bulunan Buhârâ ve Semerkand gibi şehir merkezleri XIII. yüzyıl ortalarına kadar İran kültür muhiti içerisinde kalmaya devam etti. Karahanlılar, Sâ mânîler'in önceleri gulâmları sonraları ise vârisleri olan Gazneliler (963-1186) engelini aşarak Horâsân'a giremediler.¹⁶⁴

b.f. Gazneliler

Gazneli Devletinin kurucusu olan Alp Tegin, tahminen 880-881'de doğmuş, Sâ mânî Emiri Ahmed b. İsmail'e köle olarak satılmış, sonra onun hassa askerleri arasında yerini almış bir Türk gulâmıdır. Sahip olduğu meziyetler sonucunda aşama aşama üst makamlara gelmiş ve nihayetinde Sâ mânî Devletinde Hâcibu'l-Hüccâblığa (hassa askerleri komutanlığına) getirilmiştir. Kendisinin nüfuzundan çekinen Sâ mânî Emiri Abdülmelik (954-961) onu merkezden uzaklaştırmak istedi. 961'de Nişabur'a gelen Alp Tegin, Horasan valiliğine başladı. Buna rağmen merkezde ki hadiselerden de vezir Bel'amî sayesinde haberdardı. 961 de Abdülmelik'in vefatı üzerine tahta geçen Mansur b. Nuh'a karşı çıkmış ve nihayetinde üzerine gönderilen Sâ mânî ordusunu yenerek Doğu Afganistan'daki Gazne şehrine çekildi.¹⁶⁵ Burada hükümdarlık yapan mahalli bir hanedan olan Levikler'i bölgeden çıkararak burayı ele geçirdi (Ocak 963).¹⁶⁶ Buranın ele geçirilmesi ile birlikte Gazneli Devleti'nin temeli atıldı. Buraya geldiklerinde bölgeye daha önce gelen Türklerle de birleşerek askeri mevcudiyetini artırdı. Alp Tegin'den sonra yerine sırasıyla oğlu Ebû İshak İbrâhim, Türk kumandanlardan Bilge Tegin ve Bôri Tegin Gazne de hâkimiyeti kurdular fakat sonuncusunun zalimane davranışı nihayetinde başa Alp Tegin'in en güvendiği kişilerden biri olan Sebük Tegin getirildi (366/977).¹⁶⁷

Sebük Tegin'in başa geçmesiyle devlet artık babadan oğula geçen bir hânedan şeklini aldı. Sebük Tegin ne kadar Sâ mânîler'den uzağa gitse de hala ismen de olsa onlara bağlıydı. Bu

¹⁶³ V. V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s.286

¹⁶⁴ Osman G. Özgüdenli, **Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları**, İstanbul 2006, s.19; V. V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, İstanbul 2019, s.273-286; Erdoğan Merçil, **Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler**, İstanbul 2014, s.94

¹⁶⁵ Nesimi Yazıcı, **İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi**, Ankara 2013, s.177-178

¹⁶⁶ Nizâmü'l-Mülk, **Siyâset-Nâme**, Ankara 2013, s.80-81

¹⁶⁷ Erdoğan Merçil, "Gazneliler", **DİA**, c. XIII, s.481; Mîrhând, **Ravzatu's-Safâ**, İstanbul 2017, s.25-27; Cûzcânî, **Tabakât-ı Nâsırî**, Ankara 2015, s.25-28

bağlılık Sebük Tegin tarafından bitirildi ve devletin gerçek kuruluşu da onun zamanında oldu. Sebük Tegin kısa sürede sınırlarını genişletti ve hakimiyetini Toharistan, Zabulistan, Zemindâver, Gûr ve Belucistan'a kadar genişletti.¹⁶⁸

Sebük Tegin bu seferlerle de kalmayarak Hindistan'a da seferler düzenledi. 979 ve 988 de ki iki savaş galibiyetle sonuçlandı. Kâbil nehri boyunca Peşaver'e kadar ilerlemeye ve burada İslamiyet'i yaymaya çalıştılar. Bu başarılarından dolayı Sâ mânî emiri ona Nâsirü'd-Din ve'd-Dünya unvanını verdi. Ayrıca bu seferlerde gösterdiği başarılarından dolayı Mahmud'a da Horasan valiliği'ni ve Seyfü'd-Devle lâkabının verildiğini biliyoruz.¹⁶⁹ Sebük Tegin'in 387 (997) yılında ölümü üzerine yerine veliahdı küçük oğlu İsmâil tahta çıktı. Ancak güçlü bir şahsiyete sahip olan büyük oğlu Mahmud bu kararı dinlemeyip mücadeleye girişti ve İsmail'i mağlûp ederek ona zarar verilmeyeceği sözü verilerek¹⁷⁰ Gazneli tahtını ele geçirdi (388/998).

Sultan Mahmud, tahta çıktıktan sonra Horasan'da ki haklarının tanınması için Sâ mânî Emiri II. Mansur'a bir elçi gönderdi. Mansur cevabında onun hakimiyetini tebrik ediyor fakat Horasan'ın idaresini kabul etmiyordu. Ayrıca Mahmud'un elçisini de kandırıp kendisine vezir yapmıştı. Bu durum karşısında sulhen Horasan'ı alamayacağını gören Mahmud harekete geçerek Nişabur'a doğru yürümüş Mahmud'un gelişinden çekinen Begtüzün ve Semerkant valisi Fâik birleşip Sâ mânî idaresinin başına küçük yaştaki I. Abdülmelik b. Nûh'u tahta geçirdiler. Bu durum neticesinde iktidar Begtüzün ve Fâik'in eline geçmiş bulunuyordu. (Şubat 999) Sultan Mahmud yeni duruma karşı Sâ mânî emirinin intikamcısı olarak harekete geçti. Merv önlerinde yapılan savaşta Gazneli ordusu, Emir Abdülmelik, Fâik, Begtüzün ve Ebü'l-Kasım Simcûri'yi 16 Mayıs 999 da mağlup ederek Horasan'a hâkim oldu. Buraya da kardeşi Nasr'ı tayin etti. Hemen ardından Halife Kadir-Billâh'a bu galibiyeti bildirdi. O da Mahmud'a hil'at, tac ve bayrakla birlikte hakimiyetini temsil eden fermanı gönderdi. Ayrıca Mahmud'a "Veli Emîr el-Mü'minîn" ile "Yeminüddeve ve Emin el-Mille" lakaplarını verdi. (Kasım 999)¹⁷¹

Gazneliler, Horasan'da hâkim olan Ziyarîler Devleti ile de münasebetleri vardı. Ziyarîler, Sultan Mahmud'a tâbi olmuş ve yıllık haraç ödeme şartıyla hakimiyetlerini devam

¹⁶⁸ Nesimi Yazıcı, A.g.e, Ankara 2013, s.178

¹⁶⁹ Nesimi Yazıcı, A.g.e, s.178

¹⁷⁰ Mîrhând, **Ravzatu's-Safâ**, İstanbul 2017, s.49

¹⁷¹ Erdoğan Merçil, **Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler**, İstanbul 2014, s.97-98; Erdoğan Merçil, "Gazneliler", **DİA**, c. XIII, c.13, s.481-482; Mîrhând, **Ravzatu's-Safâ**, s.52

ettirdiler. Yine bu dönemde Sultan Mahmud, İran'ın içlerine doğru hareket ederek devletini genişletmiş ve Büveyhîler'i mağlup ederek Irak-ı Acem'i de kendi hakimiyetine katmıştı.¹⁷²

Sultan Mahmud'un 1030 da vefatından sonra taht mücadelesini kazanan oğlu Mes'ûd (1030-1040) ise daha çok kuzeydoğudan gelen Selçuklu tehlikesiyle uğraşmak zorunda kaldı. 1040 tarihinde Dandânakân'daki mağlûbiyetlerinin ardından Horâsân ve Sîstân'ı¹⁷³ Selçuklular'a terk etmek zorunda kalan Gazneliler, bugünkü Afganistan'daki hâkimiyetlerini yaklaşık bir buçuk asır daha devam ettirdiler.¹⁷⁴

b.g. Büveyhîler

Büveyhîler, Hazar Denizi'nin güneybatısında dağlık bir bölge olan Deylem'de ortaya çıkan Şifliği benimsemiş bir aileydi. Burada bağımsız hale gelen bu hanedan Ziyarîler'in (928-1090) askerleri arasında bulunan Büveyhi kardeşler üst makamlara getirilmiş ve yine onların yardımıyla bağımsızlıklarını kazanarak, Batı İran'ın birçok bölgesini ele geçirmişlerdi.¹⁷⁵

Soylarına gelince, bu konuda tarihçiler arasında kabul edilen görüş birliği yok. İbn Hallikân, Sâbî'nin Tâcî adlı kitabında onların Sâsânî hükümdarı Behram Gur bin Yezdigerd'e dayandığını söylediğini nakleder. Tarihçiler bu mevzuda da ihtilaf ederler. Bazı kaynaklarda onların Arap asıllı olduğunu iddia etmişlerdir. İbnü'l-Esîr Deylem'de uzun süre yaşamış olduklarından Deylemli olduğu görüşündedir. Büyük ihtimalle de Deylemlilerden gelmektedirler. Minorsky'nin tabiriyle Deylemliler "İslam'ın başlangıcından beri süregelen Arap hâkimiyeti ile miladi on birinci yüzyıldaki Türk işgali arasındaki dönemde İran hâkimiyeti geçiş dönemini" oluşturmaktadır.¹⁷⁶

Bu devletin kurucusu Alî b. Buveyh ('Îmâda d-Devle), önce Rey ve Kerec'i, daha sonra da İsfahân'ı ele geçirdi ve şehrin hâkimiyetini kardeşi Hasan (Rukna' d-Devle)'a verdi. İsfahân'ı kendisine merkez yapan Hasan, uzun savaşımlardan sonra Irak-ı Acem'deki hâkimiyetini kuvvetlendirmeyi başardı. Bu esnada, diğer kardeş Ahmed (Mu'îzu'd-Devle)¹⁷⁷ ise hilâfet merkezi olan Bağdat'a hâkim oldu (945). Hanedanın en seçkin simâsı Fenâ Husrev ('Adada d-Devle, 949-983) devletin sınırlarını daha da genişleterek Irak-ı Acem, Fârs, Kirmân,

¹⁷² Erdoğan Merçil, **Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler**, İstanbul 2014, s.109

¹⁷³ Sistan da ki hakimiyet için detaylı bilgi: **Tarih-i Sîstân**, s. 307-312

¹⁷⁴ Osman G. Özgüdenli, **Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları**, İstanbul 2006, s.19; Cûzcânî, **Tabakât-ı Nâsırî**, Ankara 2015, s.39

¹⁷⁵ Nahide Bozkurt, **Abbâsîler**, Ankara 2020, s.107

¹⁷⁶ Hassan Mneymneh, **Büveyhîler Devleti Tarihi**, İstanbul 2021, s.86

¹⁷⁷ "Bu lakapları kendilerine Bağdat'ı ele geçirmelerinin akabinde Abbâsi Halîfesi vermiştir.", Hassan Mneymneh, **Büveyhîler Devleti Tarihi**, s.85

Irak ve Ummân'a hâkim oldu. Onun ölümünden sonra başlayan taht mücadeleleri Buveyhî devletini zayıflattı. XI. yüzyıl başlarında iyice zayıflamış bulunan bu devlet önce birkaç parçaya bölündü, ardından da Selçuklular tarafından hâkimiyetlerine son verildi.¹⁷⁸

Büveyhîler'in Bağdat'ı işgaliyle başlayan dönemde, Abbasi halifeleri sembolik olarak hilafet kurumunu devam ettiriyorlardı. Halifenin siyasi işlevi, iktidarı Büveyhîlere devretmekten ibaretti. Bağdat'ı ele geçirdikten sonra Büveyhîler, Şîî bir hilafet kurmanının imkân ve şartlarını aradılar. Fakat uygulanabilir olmadığına karar vererek, yaptırım gücünü kaybetmiş Abbâsî halifesine biat ettiler. Şîî bir hanedan oldukları halde Sünnî hilafet sisteminde kalmaya karar verdiler. Aksi durum olsaydı gelecek tepkiye karşı verecek güçleri olmadığı farkındaydılar. Ayrıca dayandıkları gücün bir kısmını oluşturan Sünnî Türk askerlerin Abbasi hilafetinin kaldırılmasından hoşnut olmayacaklarını düşünmeleri idi. Bu durumlar karşısında mevcut halifelik kurumuna saygı duyarak onu korumayı tercih ettiler.¹⁷⁹

Bu büyük İranlı hanedanlardan başka X.-XII. yüzyıl İran tarihinde pek çok küçük hâkimiyet göze çarpmaktadır. Taberistân ve Gîlân'da Bavendîler, Deylem ve Azerbaycan'da Musâfirîler (Sallârîler veya Kengerîler), yine Azerbaycan'da Ravvâdîler, Taberistân ve Gurgân'da Ziyârîler, Arrân ve çevresinde de Şeddâdîler mahallî hâkimler olarak hüküm sürmüşlerdir. Yine, aslen Deylemli olan ve Buveyhîlerle akraba bulunan Kâkûyîler (398/1008-443/1051), Buveyhîler'in dahilî zaafından istifade ederek İsfahân'ı ele geçirmiş, bazen müstakil, bazen de Gazneli ve Selçukluların vasalı olarak, yaklaşık yarım asır süreyle Irak-ı Acem in hâkimiyetini elinde tutmuştur.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Osman G. Özgüdenli, **Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları**, İstanbul 2006, s.20; Mihail Sergeyeviç İvanov, **İran Tarihi**, İstanbul 2021, s.155-158; Erdoğan Merçil, **Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler**, İstanbul 2014, s.27-32

¹⁷⁹ Nahide Bozkurt, **Abbâsîler**, Ankara 2020, s.108-109

¹⁸⁰ Osman G. Özgüdenli, **Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları**, s.20

III. BÖLÜM

A. İRAN'DA SELÇUKLU HÂKİMİYETİ VE HİLAFETİN TEKRAR TESİSİ

a. Dandanakan Öncesi ve Sonrası Vaziyet

Selçuklu Devleti, Türkler'in İslamiyeti kabulünden sonra kurmuş oldukları imparatorluk seviyesinde adlandırılan ilk devlettir. Temelleri Horasan'da atılmış olan bu devlet tamamıyla İslamlaşmış bir muhitte teşekkül etmiştir. Selçuklular, Türk Tarihi'nin akışına yeni bir yön vermiş ve kendisinden sonra gelen Türk devletlerine de iyi bir emsal teşkil etmiş ve köklerinde daima kendi varlığını hissettirmiştir.¹⁸¹ Selçuklu devleti Tuğrul Bey döneminde İran'ın tamamına hâkim olmuş ve günümüze kadar mirasını devam ettirmiştir.

Kuruluş ile alakalı mevzuları geçerek asıl konuya gelirsek, Selçukluların Cend'e geldikleri dönemde, bölgede Karahanlı, Gazneliler ve Sâ mâniler olmak üzere üç büyük devlet ve birçok yerel hanedan vardı. Selçuklular bu devlet ve emirliklerle birbirinden farklı ilişkiler kurmuşlardır. Karahanlılara karşı Sâ mâniler'e yardım etmek, Maveraünnehir'le ilgili Karahanlı, Gazneli ve Sâ mâniler arasında geçen bazı olaylara karışılması gibi.¹⁸²

Bu olaylardan en önemlisi ise Samani Emiri İsmâil b. Nûh el-Müntasır 393 (1003) senesinde Cend'e gelerek Selçuk Bey'den yardım istemesiydi. Bu yardıma olumlu bakılmış ve Selçuk Bey oğlu Arslan Yabgu komutasında İsmail ile birlikte bir orduyu Karahanlılar üzerine gönderdi. Bu ordu galibiyet almış ise de durumun ileride kendi lehlerine döneceğini gören Selçuklular, Karahanlılara karşı stratejik hamle yapmak isteyerek özür dileyebileceklerini ve alınan esirleri de serbest bırakacakları yönünde söylentiler çıkarmış, bunu haber alan İsmail ise durumun kötüleştiğini görüp Horasan'a döndü. Bir sonraki sene yapılan savaşta da İsmail'e yardım etmişler de devletin gidişatı iyi değildi.¹⁸³

1005 senesine gelindiğinde Karahanlılar ve Gazneliler ittifakıyla Sâ mânî Devleti tamamıyla ortadan kaldırılmış, toprakları da Karahanlılar Maveraünnehir'i, Gazneliler de Horasan'ı aralarında bölüşmüşlerdi. Muhtemelen bu civarlarda da Cend de Selçuk Bey yüz yaşlarında 397'de (1007) vefat etmiştir.¹⁸⁴ Selçukluların Horasan ile yapacağı mücadele de artık karşıların büyük bir devlet olarak Gazneliler vardı. Tabi Selçuk'tan sonra yerine geçen Arslan Yabgu döneminde bu mümkün olmamış hatta Sultan Mahmud tarafından ziyafet

¹⁸¹ Nesimi Yazıcı, **İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi**, Ankara 2013, s.205

¹⁸² Nesimi Yazıcı, a.g.e. s.208; Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, Ankara 2016, s.42-62

¹⁸³ Faruk Sümer, "Selçuklular", **DİA**, c. XXXVI, s.366.

¹⁸⁴ Nesimi Yazıcı, a.g.e. s.208. Ölüm tarihi Faruk Sümer'in DİA'da ki maddesinden alınmıştır.

meclisinde Arslan Yabgu, oğlu Kavurd ve diğer arkadaşlarıyla birlikte yakalanıp Hindistan'a gönderildi¹⁸⁵ ve obasını yağmalattı¹⁸⁶. 4000 hânelik obasını da Horasan'a naklederek Nasâ ve Bâverd arasını onlara otlak verdi.¹⁸⁷ Selçuklular, Arslan Yabgu'nun hapsedilip orada ölümünü asla unutmayacaklardır. Arslan Yabgu'nun bu durumunda sonra Selçuklular'ın kaderi Tuğrul ve Çağrı beylere kalmıştır.¹⁸⁸ Yine onların hakimiyeti ele aldığı bu dönemde Gazneli Mahmud vefat etmiş taht mücadeleleri sonucu büyük oğlu Mesud başa geçmiştir. (1030)

1035 yılına gelindiğinde Tuğrul ve Çağrı Beyler yanlarında amcaları Mûsâ İnanç Yabgu, Yûnus Yinal, İbrâhim Yinal ve kuvvetleri ile birlikte Ceyhun nehrini geçip 10.000 atıyla Gazneli Devleti'ne ait Horasan topraklarına ulaştılar. Burada Merv, Sarahs ve Farâva çölü bölgesinde yurt tuttular.¹⁸⁹ (Receb 426 / Mayıs 1035). Gazneliler bu dönemde İslâm âleminin değil dünyanın en kuvvetli imparatorluklarından biriydi. Selçuklular'ın sayısı yol ilerledikçe arttı. Tuğrul Bey ile Çağrı Bey'in Horasan'a geçmesiyle Selçuklu Devleti'nin temelleri atılmış oldu. Selçuklular'ın Horasan'a ayak bastıkları haberini Cürcân'da haber alan Sultan Mesud büyük bir endişeye kapıldı. Gazneli Veziri Ahmed b. Abdüssamed, "*Bugüne kadar işimiz çobanlarla idi, Başımıza ne büyük dert geldiğine dikkat etmelidir. Çünkü, belâlar henüz ayaktadır: şimdi vilâyet zapteden kumandanlar geldiler*"¹⁹⁰; diğer bir devlet adamı da "*Horasan elden gitti*" diyerek üzüntülerini dile getirdiler.¹⁹¹

Selçuklular Nesa'ya vardıklarında Gazneliler'in Horasan valisine mektup yazarak kendilerine yerleşilecek yer verilmesi hususunda istekte bulundular. Bu istek karşısında Mesut durumun tehlikeli olduğunu görerek üzerlerine ordu sevk etti. Bu gelen Gazneli ordusunu Nesa şehri civarında pusuya düşürüp hezimeteye uğrattılar. (29 Haziran 1035)¹⁹² Bu galibiyet doğal olarak Selçuklular'a büyük güven verdi. Büyük bir devlete karşı kazanılan bu zafer sonucunda kaynaklarda: "*O kadar çok altın, gümüş, silâh, âlet, elbise ve hayvan elde ettiler ki hayret içinde*

¹⁸⁵ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul 2013, s.91

¹⁸⁶ İbnü'l-Verdi, **Târîh**, İstanbul 2017, s.22; Yine ilgili kaynakta Arslan Yabgu'nun obası hakkında şöyle ifadeler geçmektedir: "*Arslan el-Hâzin, Sultan Mahmûd'a, Arslan'a mensup bulunan Selçukluların Ceyhun Nehri'nde boğdurulmalarını teklif ettiyse de Sultan bunu kabul etmedi. Bunun üzerine ok atamamaları için başparmaklarının kesilmesini önerdi. Sultan bunu da reddetti. Selçukluların Ceyhun Nehri'nin öte tarafına geçirdi ve haraç ödeme yükümlülüğü ile mesul kıldığı bu topluluğu Horasan havalisine dağıttı.*" S.22; **Zubdat Al-Nusra va Nuhbat Al 'Usra**, Ankara 2016, s.3

¹⁸⁷ Engin Ayan, **Sultan Tuğrul Bey**, İstanbul 2020, s.27

¹⁸⁸ **Doğuştan Günümüze İslam Tarihi**, c.7, İstanbul 1980, s.96-100; Cûzcânî, **Tabakât-ı Nâsrî**, Ankara 2015, s.62-67; Konu ile alakalı detayı vermeden Selçukluların İran'da hakimiyetinin başlamasına geçmek istiyoruz.

¹⁸⁹ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, s.94

¹⁹⁰ Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, Ankara 2016, s.200

¹⁹¹ Faruk Sümer, "*Selçuklular*", **DİA**, c. XXXVI, s.367

¹⁹² Mehmet Altay Köymen, Ag.e, s.212-218; A.C.S. Peacock, **Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu**, İstanbul 2017, s. 88-89; Engin Ayan, **Sultan Tuğrul Bey**, İstanbul 2020, s.32-35

kaldılar” denilmektedir.¹⁹³ Bu zafer sonucunda yapılan müzakereler ile Dihistan'a Çağrı, Nesa'ya Tuğrul ve Ferave'ye Musa Yabgu, Gazne devletinin birer valisi (Dihkan) olarak tayin edildiler (29 Ağustos 1035). Bu yeni durum ile birlikte artık Selçuklular resmi olarak tanınmıştı.¹⁹⁴

Bu yeni durum fazla uzun sürmemiş ve dört ay sonra bozulmuştur. Sebebi ise nâmları artan Selçuklulara sürekli Türkmenler katılmış, bu katılım sonucunda da artık mevcut yerlerin yetmediğini söylemeye başlamışlardır. Sadece söylem ile kalmamış Fera, Cuzcan ve Serahs'a akınlarda bulunmuşlardır.¹⁹⁵ Bu akınlar devam ederken Gazneliler'in bir tepki vermemesi, Sultan Mesud'un Hint seferleriyle uğraşması durumunu tam kavrayamadığını gösteriyor.

Sultan Mesud, Horasan'ı korumak için Nişâbur'da bulunan Hâcib Subaşı komutasında bir ordu göndermişse de bu ordu başarılı olmamıştır. Ayrıca Sultan Mesud tarafından hizmete alınıp Rey bölgesine gönderilen Irak Oğuzları, Horasan'da ki akrabalarının başarılarından etkilenerek burada isyan edip Rey valisi Taş-ı Ferrâş'ı öldürdüler (428/1037). Taş-ı Ferrâş'a yardım için gönderilen Gazneli ordusunu da mağlubiyete uğrattılar. Bunun sonucunda Rey çevresindeki Gazneli hâkimiyeti sona erdi. Gaznelilere karşı kazanılan bu ikinci savaştan sonra Selçuklular, bütün Horasan'ı kendi hâkimiyetlerine alıp yeni bir devlet kurma yoluna gittiler.¹⁹⁶

Bu başarılarından sonra Irak Oğuz beyleri Azerbaycan'a gittiler, sadece Kızıl 1500 askeriyle Rey'de kaldı. Azerbaycan'a giden beylerden Dâna dışındakiler çok geçmeden Irâk-ı Acem'e döndüler. Azerbaycan'dan Irâk-ı Acem'e dönen Göktaş ve Boğa, Kızıl ile birleşerek Hemedan'ı işgal edip şehri yağmaladılar, aynı şekilde Dînever ve Esedâbâd köyleri de yağmalandı. Bu yağmalarda Deylemliler de Oğuzlar'ın yanında yer aldı. Rey bölgesinin büyük bir kısmına hâkim olduğu anlaşılan Kızıl, Selçuklular'ı metbu tanıdı ve Tuğrul Bey'in kız kardeşiyle evlendi. Tuğrul Bey 434'te (1042-43) Rey'e geldiğinde Irak Oğuzları, Rey-Hemedan ve Kazvin arasındaki bölgede yaşıyordu.¹⁹⁷

Gazneli Mesud, Selçuklu akınlarının artık önü alınamaz hale geldiğini gördüğünden bir meydan muharebesi ile duruma son vermek istedi. Hâcib Subaşı'nın başlarında olduğu Gazneli ordusu Serahs yakınlarında Talhâb'da kesin bir mağlubiyet aldı. (429/1038) Çağrı Bey Merv'e,

¹⁹³ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 2013, s.95

¹⁹⁴ *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, c.7, İstanbul 1980, s.99-101; Mehmet Altay Köymen, Ag.e, Ankara 2016, s.218-228; Osman Turan, A.g.e, s.95; Engin Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, İstanbul 2020, s.35

¹⁹⁵ *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, c.7, s.100-101; Mehmet Altay Köymen, Ag.e, s.228-230

¹⁹⁶ *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, c.7, s.101; Osman Turan, A.g.e, s.97-98

¹⁹⁷ Faruk Sümer, “*Selçuklular*”, *DİA*, c. XXXVI, s.367

Tuğrul Bey Nişâbur'a¹⁹⁸, Mûsâ Yabgu Serahs'a girdi.¹⁹⁹ Halk onlara karşı hiçbir tepki vermedi. Merv'de Çağrı Bey, Nişâbur'da Tuğrul Bey adına "melikü'l-mülûk" unvanı ile hutbe okundu. Tuğrul Bey, Nişâbur'da Sultan Mesud'un tahtına oturarak şehrin ileri gelenlerini kabul etti. Bu sırada Halife Kâim-Biemrillâh, Irak'taki Oğuz beyleriyle Tuğrul ve Çağrı beylere elçiler gönderip onların yağma ve tahripten vazgeçmelerini istedi. Tuğrul Bey ile eniştesi Rey hâkimi Kızıl Bey halifenin elçisine isteklerinin yerine getireceklerini beyan ettiler.²⁰⁰

Bu durum neticesinde Sultan Mesud, ellibin piyade ve üçyüz savaş filinden oluşan büyük bir ordu ile harekete geçti. Üç bey Serahs'da toplanıp savaş kararı verdiler. Çağrı bey'in fikri kabul olundu ve Gazne ordusu ile Talhab'da karşılaşıldı. Bu karşılaşma günlerce sürmüştü fakat Selçuklular mağlup olarak çekilip çete muharebesine girişti.²⁰¹ (14-21 Haziran 1039) Fakat Mesud onlar ile anlaşmak istediğini bildirdi. Yapılan anlaşma ile Nesa, Baverd, Ferave Selçuklulara verilecek, buna karşılık da Selçuklular Nişapur, Serahs ve Merv gibi şehirlerden çekileceklerdi. Fakat her iki tarafta birbirini Horasan'dan çıkarmayı planlıyorlardı. Bu planın neticelenmesi için ise zamana ihtiyaç vardı. Sultan Mesud, bu geçici anlaşma neticesinde ve kışın gelmesiyle birlikte Nişapur'a çekilmiş, burada da Selçuklulara ait herşeyi tahrip ettirdi.²⁰²

Bahar ayının gelmesi ile birlikte Sultan Mesud Nişâbur'dan çıkıp Serahs'a ulaşmış ve burada büyük bir kıtlık ile karşılaştı. Buna rağmen devlet adamlarını dinlemeyerek Merv üzerine yürüdü. Bu yürüyüş neticesinde askerinin perişan durumunu gördüğü halde geri dönmedi. Ordusunun önemli kısmını Türkler'den oluşan hassa askerleri oluşturuyordu. Bununla birlikte orduda Türk emîrlerin maiyetleri de Türktü. Sultan savaş alanına yaklaştıkça zafere olan inancı giderek azalmaya başlamıştı.

Nihayet ordular Merv yakınlarında ki Dandanakan Kalesi önünde karşılaştı. Şiddetli bir hücum başlamış, bu sırada Gazne ordusunda ki Türk hassalarından bir grup Selçuklular'a katılmıştı. Bunun da etkisi ile üç gün süren şiddetli savaş sonucu Selçuklular kesin bir galibiyet aldı. (8 Ramazan 431 Cuma / 23 Mayıs 1040) Gazne ordusunun bütün ağırlığı meydanda kaldı

¹⁹⁸ Mehmet Altay Köymen, A.g.e, Ankara 2016, s.260

¹⁹⁹ A.C.S. Peacock, **Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu**, İstanbul 2017, s.106-107

²⁰⁰ Faruk Sümer, "Selçuklular", **DA**, c. XXXVI, A.y.

²⁰¹ **Târîh-i Beyhakî**, Ankara 2019, s.537-554; Engin Ayan, **Sultan Tuğrul Bey**, İstanbul 2020, s.41-44

²⁰² **Doğuştan Günümüze İslam Tarihi**, c.7, İstanbul 1980, s.102-103; Erdoğan Merçil, **Selçuklular**, İstanbul 2014, s.84

ve Sultan Mesud yanında 100 kişilik maiyetiyle zor kurtulup kaçabildi.²⁰³ Artık Selçukluların önünde İran hakimiyeti için büyük bir engel kalmamıştı.

b. Selçukluların İran Hâkimiyeti

Dandanakan savaşı sonrasında Selçuklular, Merv’de bir kurultay topladılar: “*Savaş sahasında derhal çadır ve taht kurup Tuğrul Beg’i üzerinde oturtular ve bütün beyler onu Horasan hükümdarı olarak selâmladılar.*”²⁰⁴ Burada hükümet ve devlet teşkilatına dair kararlar yanı sıra İran ile ilgili de kararlar çıktı. Bu kararlara göre; Çağrı Bey, Merv merkez olmak üzere Horasan’ın büyük kısmını almış, oğlu Kavurd’a Tabes, Kirman ve Kuhistan bölgeleri verilmişti.²⁰⁵ İbrahim Yınal, Yakutî ve Kutalmış emrinde olacak ve Tuğrul Bey de Irak tarafına gidecekti.²⁰⁶

Merv’de ki kurultay ki paylaşımından sonra hepsi kararlaştırılan bölgelere doğru akın faaliyetlerine başladılar. İran’da ki hakimiyet mücadelesi, yerel devletleri itaate davet etmeyle başladı, kabul edenler tâbi statüsüne geçti, etmeyenler de savaş yoluyla hakimiyet altına alındı. Bunlardan birisi Ziyarîler olup, Hazar Denizi’nin güneydoğu ucundaki Gürgen bölgesine sahiptiler. Tuğrul bey onların ailevi hakimiyet mücadelesi durumundan faydalanarak yanında ki sâbık Gazneli kumandanlarından birisi olan Merdâvîc Bişû ile birlikte bölgeyi ele geçirdi ve onu buraya yerleştirdi. (1041-42) Nihayetinde Ziyarî hükümdarı Anuşirvan ile Merdâvîc barış yaparak Tuğrul Bey’in hakimiyetini kabul ettiler böylece Ziyarî hanedanı tâbi olarak varlığını sürdürdü.²⁰⁷

Rey, Isfahan, Hemedan ve Nihavent’de hakimiyetlerini sürdüren *Kâkuyîler* hanedanı (1008-1141) da bu dönemde ki diğer hanedanlardan birisiydi. İbrahim Yınal, Rey’i kuşatıp ele geçirdi. Rey’de sağladıktan sonra Burucird’e hâkim oldu. Ardından Hemedan’a doğru ilerledi. Hemedan’da ikamet eden Kâkuyîlerden Ebû Kâlicâr, İbrahim Yınal’ın haberini alınca burayı terk ederek Şabur Hast’a gitti. Yınal takip edip gittiği yere de hâkim oldu. (1042-43) Bu arada Tuğrul Bey’in Rey’e geldiğini duyunca onun huzuruna gitti. Bu gidiş neticesinde de Ebû

²⁰³ Faruk Sümer, “*Selçuklular*”, *DİA*, c. XXXVI, s.368; İbnü’l-Verdi, *Târîh*, İstanbul 2017, 23-25; Abdurrahman İbnü’l-Cevzî, *El-Muntazam Fî Târîhi’l-Ümem*, Ankara 2014, s.7-8; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, Ankara 2015, s.71-74; *Zubdat Al-Nusra va Nuhbat Al’Usra*, Ankara 2016, s.3-4; Mehmet Altay Köymen, A.g.e, Ankara 2016, s.324-345; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 2013, s.103-106; *Târîh-i Beyhakî*, Ankara 2019, s.586 vd.; Engin Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, İstanbul 2020, s.63-75

²⁰⁴ Osman Turan, A.g.e, s.106

²⁰⁵ Erdoğan Merçil, *Kirmân Selçukluları*, Ankara 1989, s.7; Engin Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s.84 vd.

²⁰⁶ Erdoğan Merçil, *Selçuklular*, İstanbul 2018, s.85

²⁰⁷ Erdoğan Merçil, *Selçuklular*, s.85; İbnü’l-Verdi, *Târîh*, İstanbul 2017, s.26

Kâlicâr tekrar Hemedan'a döndü. Tuğrul Bey Rey'i beğenmiş ve buranın başkent olması için imar emri verdi.²⁰⁸

Tuğrul Bey, Rey hakimiyetinden sonra harekete geçmiş, Taberek Kalesi'ni Büveyhi ailesinden aldı, ardından Kazvin üzerine yürüdü ve burada da hakimiyetini 80 bin dinar ödemek şartıyla kabul ettirdi. Isfahan Hâkini Kâkuyî Ebu Mansur Feramürz'ün itaatını sağladıktan sonra Hemedana ilerledi. Ebu Kâlicâr'dan burayı alsa da o gidince tekrar Hemedana geldi. Bunun üzerine İbrahim Yınal'ı görevlendirip Hemedan'ı tekrar almasını sağladı. (1045-46) Hemedan'da hakimiyeti tekrar sağladıktan sonra harekete devam eden İbrahim Yınal, Dinever, Karmisîn, Saymera, Hulvan, ile Huzistan sınırındaki Sirvan ve Hânikin şehirlerini ele geçirdi.²⁰⁹

Bu seferler sürerken Tuğrul Bey'de İran hakimiyetine son sürat devam ediyor ve Isfahan'ı kuşatıyordu. (1046-47) Bu kuşatma ile bir sonuç elde edemeyince Ebu Mansur Feramürz ile anlaşma yoluna gitmiştir. Fakat bu durum pek de düzgün bir seyirde gitmiyordu. Feramürz bu metbuu durumda rahat durmuyor Büveyhilerin de hakimiyetini kabul ediyordu. Bu duruma karşı harekete geçen Tuğrul Bey, bir yıl Isfahanı kuşattı. Sonunda halk şehri teslim etti. (Mayıs-Haziran 1051) Bu şehri Tuğrul Bey çok beğenmiş ve başkentini Rey'den Isfahan'a naklettirmiştir. Ebu Mansur Feramürz'e de iktâ olarak Yezd ve Eberkuh şehirlerini verdi. Halefleri de buralarda Selçuklulara tâbi olarak devam ettiler.²¹⁰

Büveyhilerin hakimiyeti altında ki Kirman bölgesine ise Melik Kavurd seferler düzenlemiş ve nihayetinde Aralık 1050 – Ocak 1051'de bütün Kirman bölgesi de Selçuklu hakimiyetine girmiştir.

Isfahan'ın Selçuklu hakimiyetine girdiği sene *Annazîlerden* Muhelhil b. Muhammed, Tuğrul Bey'in huzuruna çıkıp itaatini bildirdi. Sahip olduğu Sirvan, Dakuka ve es-Sâmâgân gibi iktâlarını da Selçuklulara bıraktı.²¹¹

Bu hareket bir süre sonra devam etmiş 1052-53 yılında Selçuklu kuvvetleri Fars'a girip Şiraz'a kadar ilerlediler. Fakat Fars'da ki tam hakimiyet Melik Kavurd tarafından sağlandı. (Temmuz-Ağustos 1062)

²⁰⁸ Erdoğan Merçil, **Selçuklular**, s.86; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, s.111

²⁰⁹ A.g.e. s.86-87; İbnü'l-Verdi, **Târîh**, s.26; Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, **El-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem**, Ankara 2014, s.10

²¹⁰ A.g.e. s.88-89; Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, **El-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem**, Ankara 2014, s.12

²¹¹ Erdoğan Merçil, **Selçuklular**, İstanbul 2018, s.89; İbnü'l-Verdi, **Târîh**, İstanbul 2017, s.27

Tuğrul Bey 1054 de Azerbaycan ve Arran'a gelerek buradaki mahalli liderlerin itaatını kabul etti. Bu sayede *Ravvadilerden* Tebriz ve *Şeddadilerden* Gence de Selçuklu hakimiyetine girmiş oldu. Yine Tuğrul Bey Huzistan'a hâkim olmak için bir grup Türkmen'i oraya gönderdi. En son olarak da Deylem bölgesindeki Müsafirîlerin aile içi anlaşmazlığı neticesinde Tuğrul Bey bölgeye davet edildi ve nihayetinde burası da Selçuklu hâkimiyeti altına girmiş oldu. (1062) Böylelikle tüm İran hâkimiyeti Tuğrul Bey zamanında gerçekleşmiş oldu.²¹²

c. Tuğrul Bey'in Bağdat'a Girişi

Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh Tuğrul Bey'e mektup yazıp Irak'a gelme hususunda teşvik etti.²¹³ Henüz Bağdat'a gelmeden Tuğrul Bey adına camilerde hutbe okunmasını emretmiş, 25 Ramazan 447'de (18 Aralık 1055) Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesinde büyük bir karşılama töreni düzenlemişti. Tuğrul Bey'in Büveyhîlere karşı tam hakimiyet kurması Abbasi halifesini gururlandırmış ve onu sarayında kabul ederek, hil'af giydirek "Rükneddin" ünvanını vermişti.

Halife Kâim-Biemrillâh, Sünni olarak Bağdat'taki Büveyhî iktidarının yerini alan Tuğrul Bey'e Zilkade 449'da (Ocak 1058) yapılan törende, cihan hükümdarlığının Selçuklu sultanına yöneltilmesi anlamına gelen yedi siyah hil'at giydirmişti. Ve ona "sultânü'l-Mağrib ve'l-Meşrik" (Doğu ve Batı'nın sultanı) unvanını vererek Tuğrul Bey'in siyasi ve idari otoritesini tanıdığı, siyasi yetkilerini ona devrettiği ve kendisinin sadece dinî bir lider olarak kaldığı anlaşılıyordu.²¹⁴

Büveyhî ordusundaki Türk askerlerinin kumandanı Arslan Besâsî'nin 450'de (1058) Bağdat'da hilafet sarayını ele geçirerek Halifeyi tutuklaması ve Mısır'daki Şîi-Fâtîmî halifesi adına davette bulunup onun adına hutbe okutması, Bağdat'ta gerginliğe sebep oldu. Bunun üzerine Tuğrul Bey harekete geçip halifenin Bağdat'a getirilmesini sağladı, Arslan Besâsîri yakalanıp öldürüldü (Zilhicce 451 / Ocak 1060).²¹⁵ Büveyhilerin de tamamıyla yıkılmasından sonra İran fütuhâtı da tam anlamıyla nihateye ermiş bulunmaktaydı.

²¹² Erdoğan Merçil, *Selçuklular*, A.g.e, İstanbul 2018, s.90

²¹³ Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem*, Ankara 2014, s.18

²¹⁴ Nahide Bozkurt, *Abbâsîler*, Ankara 2020, s.115; Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA*, c. XXXVI, s.369; İbnü'l-Verdi, *Târîh*, İstanbul 2017, s.28-29

²¹⁵ Nahide Bozkurt, *Abbâsîler*, s.116 Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA*, c. XXXVI, s.369.

SONUÇ

M.Ö. Binli yıllarda başlayan Fars-Türk ilişkileri tekdüze bir şekilde gitmemiş, savaş olduğu dönemler kadar barış içinde, kültürel etkileşimin de olduğu dönemler olmuştur. Akrabalık ilişkileri yanında ticari ilişkiler de önemli yer tutmuştur. Hatta ticari ilişkiler birçok savaşın asıl nedeni haline gelmiş, Bizans-Göktürk ittifakları gibi farklı yollara da kapı aralamıştır. Doğudan Batıya, Batıdan Doğuya giden elçiler sayesinde Göktürk devletine dair önemli bilgileri bu sayede edinmiş olduk.

Sâsânîlerin yıkılmasından Medlere kadar batıda ki medeni gelişmelerin veya tam tersi doğuda ki medeni gelişmelerin birbirleri ile etkileşime geçmesinde ki en büyük engel yine İranda ki hâkim güçtü. Kendi dışında ki herşeye yasakçı ve denetimci bir şekilde yaklaşmış, bu ise kendi sonunu hazırlamıştır. Daha zor yollar vasıtasıyla iletişime geçilmiş Bizans-Göktürk ittifakı daha sonra İslam ordularıyla siyasi hâkimiyetleri yok edilmiştir.

Genel olarak Türk-İran savaşları sürekli devam görünümü vermiş, bazen Türkler bazen İranlılar önde gitmiştir. Sâsânîlerin yıkılışından sonra ise devlet bazında ilişkiler bitmiş olsa da kültürel ilişkiler daha üst noktaya ulaşmış, bu devletin müesseseleri sonra ki dönem İslam devletleri içinde yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır.

Emeviler dönemi bir varlık göstermeyen İranlılar veya diğer adıyla Farsiler, Abbasiler döneminde ihtilalin başında yer alarak tekrar siyasi manada varlık göstermeye başlamışlardır. Emevlerin mevali politikası Abbasiler de terk edilmiş, devlet kadroları Arap dışında ki kavimlere de açılmıştır. Bu ilk dönemde Farsiler devlet kadrolarını işgal etmiş, belli bir süre sonra ise bu kadrolar Türklerin eline geçmiştir.

Abbasilerin zafiyet göstermesine müteakip, İslam fetihlerinden sonra Horasan diye adlandırılan İran coğrafyasına Tâhîrîler, Saffârîler, Sâmânîler, Büveyhiler, Simcûrîler, Karahanlılar, Gazneliler ve hepsini hakimiyeti altına alan Selçuklular hâkim olmuştur. Bunlar dışında yerel yöneticiler de olmuştur. İslam fetihleriyle unutulmuş Pers gelenekleri yavaş yavaş Samaniler ve Gazneliler ile tekrar gün yüzüne çıkmaya başlamış, Selçuklularla daha da artmıştır. Özellikle Sultan Gazneli Mahmud'un teşvikiyle yazılan Firdevsi'nin ölümsüz eseri Şehname ile İranlıların tarihi hamiyetleri canlandırılmıştır.

Sultan Tuğrul'un Bağdad'a girişiyle birlikte de tarihi İran coğrafyasına Selçuklular hâkim olmuş, sadece siyasi hâkimiyet kurulmamış, İran kültürüne de sahip çıkmıştır.

BİBLOGRAFYA

ABEŞİ, Hasan Ata, **Türk Kavimleri Tarihi**, Selenge Yayınları, İstanbul 2019

AHMETBEYOĞLU, Ali, **Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017

AHMETBEYOĞLU, Ali, “*Bizans Tarihçisi Theophanes Byzantios’da Türkler*”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt/Volume XXVII, Sayı/Number 2, Aralık/December 2012

AL-BONDÂRÎ, İmad Ad-dîn Al-Kâtib Al-İsfahânî'nin tarafından intisar edilen **Zubdat Al-Nusra va Nuhbat Al 'Usra Tercümesi**, (neş. Kıvameddin BURSLAN) TTK Yayınları, Ankara 2016

ALTUNGÖK, Ahmet, **İslam Öncesi İnan'da Devlet ve Ekonomi**, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2015

AYDIN, Hatice, **Theophanes Confessor'ün Kroniğinde Türkler**, Kronik Kitap, İstanbul 2021

AYAN, Engin, **Sultan Tuğrul Bey**, Kronik Kitap, İstanbul 2020

BAKIR, Abdulhalik, ALTUNGÖK, Ahmet, “*Klasik ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan-İnan Kavramı ve Tarihsel Coğrafyası*”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Yıl 2011, Cilt 26, Sayı 2, 361-422

BARTHOLD, V.V., **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Kronik Kitap, İstanbul 2019

BEYHAKÎ, Ebu'l-Fazl Muhammed B. Hüseyin-i, **Târîh-i Beyhakî**, (neş. Necati LÜGAL) TTK Yayınları, Ankara 2019

BOZKURT, Nahide, **Abbasiler**, İsam Yayınları, Ankara 2020

CÛZCÂNÎ, Minhâc-i Sirâc, **Tabakât-ı Nâsirî**, (neş. Erkan GÖKSU) TTK Yayınları, Ankara 2015

DURAN, Muzaffer, “*Pers (Akhaimenid) Bağlamında Sakalar*”, **Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 21, Sayı: 3, Yıl: 2019

DURMUŞ, İlhami, **İskitler**, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 2008

GÖMEÇ, Saadettin, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Berikan Yayınevi, Ankara 2018

GÖMEÇ, Saadettin, **Türk-Hun Tarihi**, Berikan Yayınevi, Ankara 2012

GUMİLEV L.N., **Eski Türkler**, Selenge Yayınları, İstanbul 2019

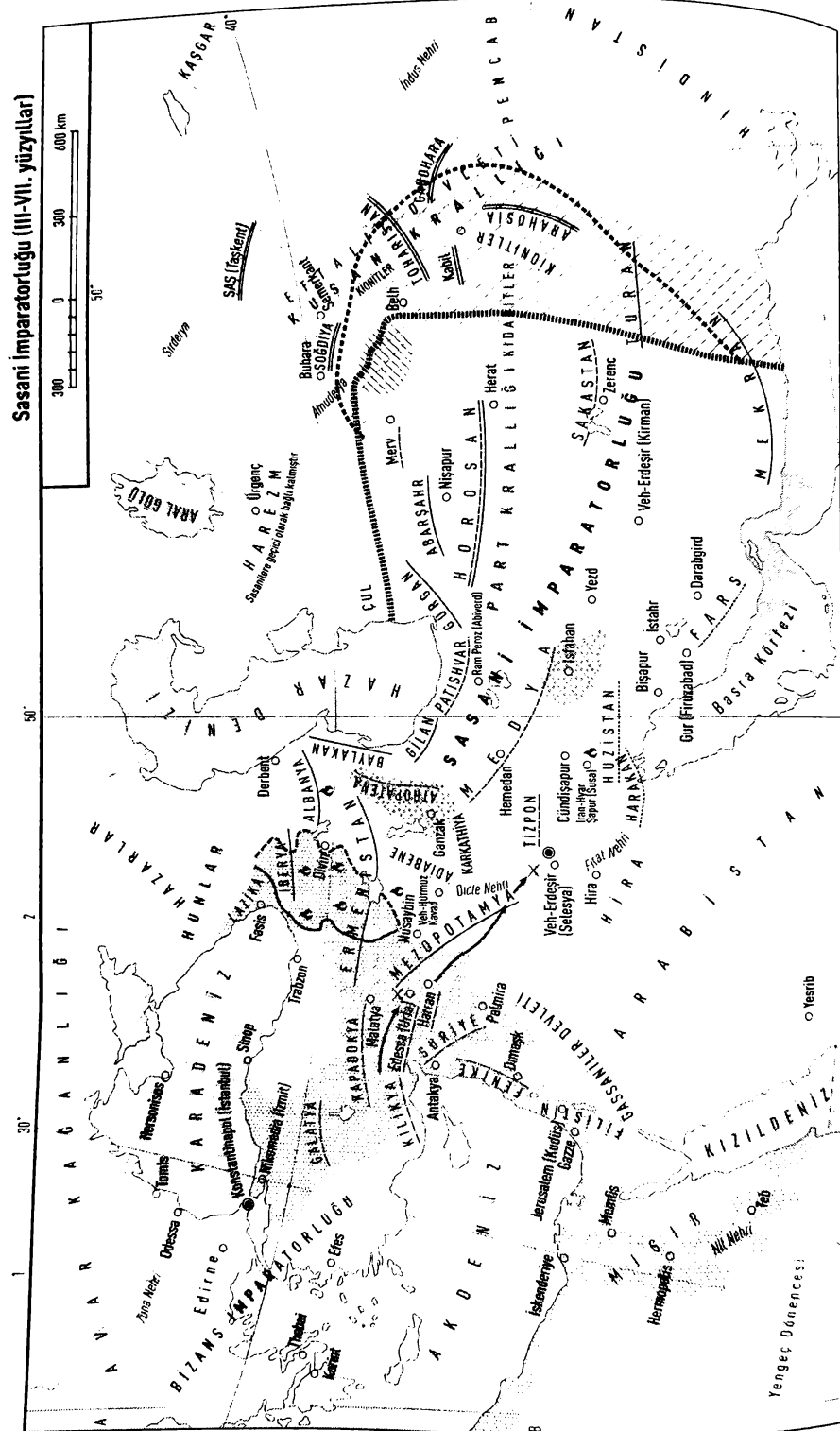
GUMİLEV, L.N., **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, Selenge Yayınları, İstanbul 2019

GÜNALTAY, Şemsettin, **İnan Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 1986

- HAFEZİNİYA, Muhammed R., **İran Jeopolitiği ve Siyasi Coğrafyası**, İraniyat Yayınları, Ankara 2017
- HOURCADE, Bernard, “*İran*”, **DİA**, c. XXII. İstanbul 2000
- İBNÜ'L-CEVZÎ, Abdurrahman, **El-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular**, (nşr. Ali SEVİM) TTK Yayınları, Ankara 2014
- İBNÜ'L VERDÎ, **Târîh**, Selçuklular, (neş. Mustafa ALİCAN) Kronik Kitap, İstanbul 2017
- IVANOV, Mihail Sergeyeviç, **İran Tarihi**, Selenge Yayınları, İstanbul 2021
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Neşriyat, 35. Basım, İstanbul 2013
- KARATAY, Osman, **İran ve Turan**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019
- KILIÇ, Serap Özkan, “*I. Dareios'un İskit Seferinin Nedenleri Üzerine*”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, 2018, 5.
- KONUĞU, Enver, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1973
- KÖYMEN, Mehmet Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 2016
- LİGETİ L., **Bilinmeyen İç Asya**, TDK Yayınları, Ankara 2011
- MANGALTEPE, İsmail, **Bizans Kaynaklarında Türkler**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2009
- MEMİŞ, Ekrem, **Eski İran Tarihi**, Ekin Yayınevi, Bursa 2018
- MERÇİL, Erdoğan, **Gazneli Devleti Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 1989
- MERÇİL, Erdoğan, **Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014
- MERÇİL, Erdoğan, **Selçuklular**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018
- MERÇİL, Erdoğan, **Kirman Selçukluları**, TTK Yayınları, Ankara 1989
- MERÇİL, Erdoğan, “*Gazneliler*”, **DİA**, c. XIII, İstanbul, 1996
- MESUDÎ, **Murûc Ez-zeheb**, (neş. D. Ahsen BATUR) Selenge Yayınları, İstanbul 2011
- MÎRHÂND, Muhammed bin Hâvendîşâh bin Mahmûd, **Ravzatu's-Safâ**, (neş. Ekran GÖKSU) Kronik Kitap, İstanbul 2017
- MIZRAK, Egemen Çağrı **Bozkır Kavimleri**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017
- MNEYMNEH, Hassan, **Büveyhîler Devleti Tarihi**, Selenge Yayınları, İstanbul 2021
- NASKALÎ, Esko, “*Sasaniler*”, **DİA**, c. XXXVI, İstanbul 2009

- NİZÂMÜ'L-MÜLK, **Siyâset-Nâme**, (neş. Mehmet Altay Köymen) TTK Yayınları, Ankara 2013
- ÖZCAN, Altay Tayfun, **Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya**, Kronik Kitap, İstanbul 2020
- ÖZCAN, Emine Sonnur, **İskit-Türk Aynılığı**, Selenge Yayınları, İstanbul 2016
- ÖZGÜDENLİ, Osman G., **Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006
- ÖZGÜDENLİ, Osman G., “Ortaçağda İran: Zaman ve Mekan”, **Name-i Aşina**, Yıl:6, Sayı:17-18, 2004, s.83-115
- PEACOCK, A.C.S., **Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017
- ROUX, Jean-Paul, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006
- SÜMER, Faruk, “Selçuklular”, **DİA**, c. XXXVI, İstanbul 2009
- TAŞAĞIL, Ahmet, **Gök-Türkler**, TTK Yayınları, Ankara 1995
- TURAN, Osman **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013
- USTA, Aydın, **Türklerin İslamlaşma Serüveni**, Yeditepe Yayınevi, Aralık 2013
- USTA, Aydın, “Samaniler”, **DİA**, c. XXXVI, İstanbul 2009
- WIESEHÖFER, Josef, **Antik Pers Tarihi**, Totem Yayınları, Aralık 2019
- YAZICI, Nesimi, **İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013
- YILDIRIM, Kürşat, **Bozkırım Yitik Çocukları Juan-Juan'lar**, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015
- YILDIZ, Hakkı Dursun **İslamiyet ve Türkler**, Çağrı Yayınevi, İstanbul 1980
- YILDIZ, Hakkı Dursun, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Çağ Yayınları, İstanbul 1989
- ZEKİ, İzzetullah, **Horasan'da Hâkimiyet Mücadelesi 821-1005**, Çizgi Kitabevi, Konya 2020
- ZEKİ, İzzetullah, **İlk Dönem Horasan Valileri**, Çizgi Kitabevi, Konya 2020
- ZERRİNKUB, **Ruzbeh ve Abdülhüseyin, Sasanilerin Siyasi Tarihi**, Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2019

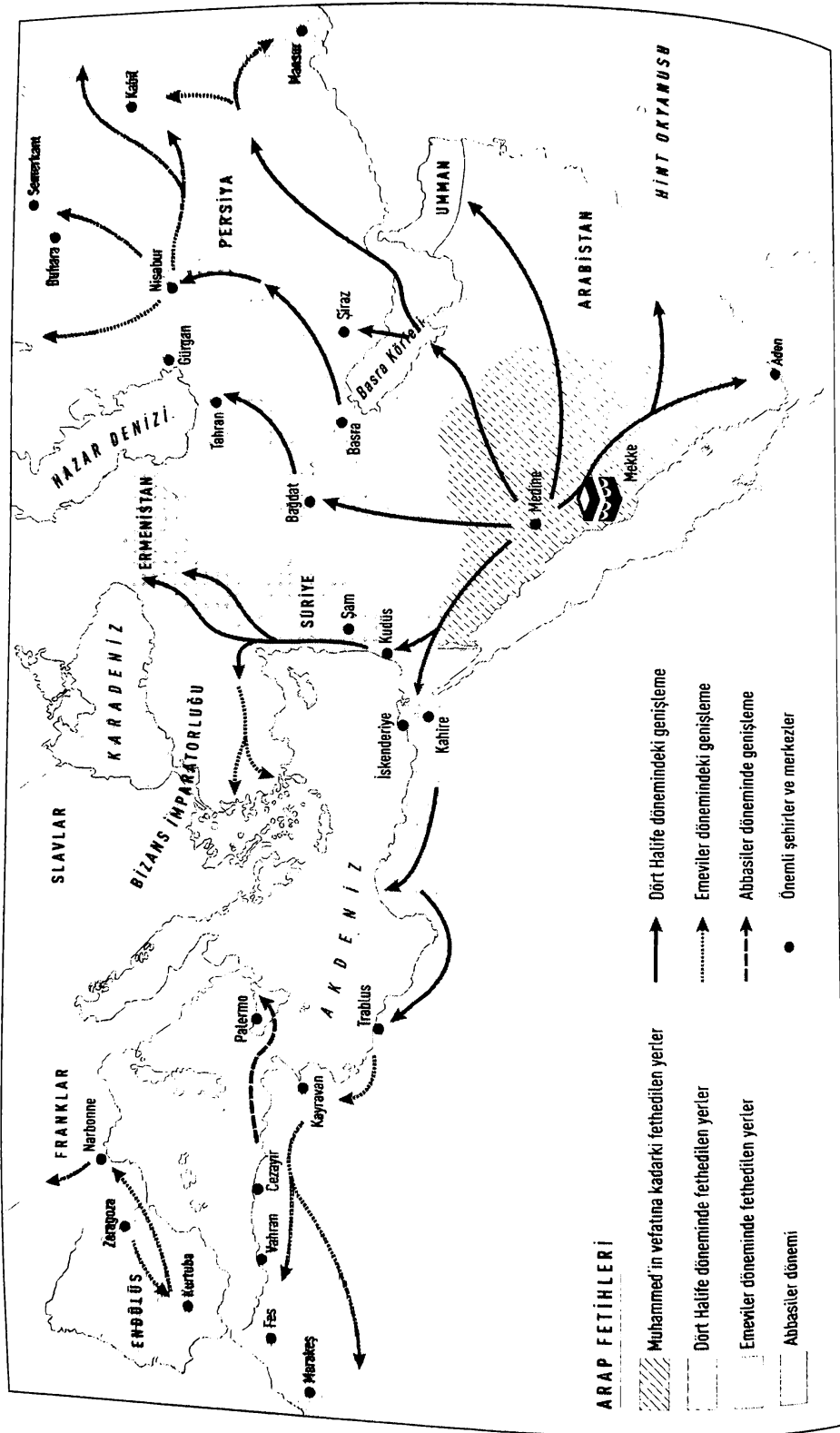
HARİTALAR

M.S. 3-7 asırlarda Sâsânî Devleti

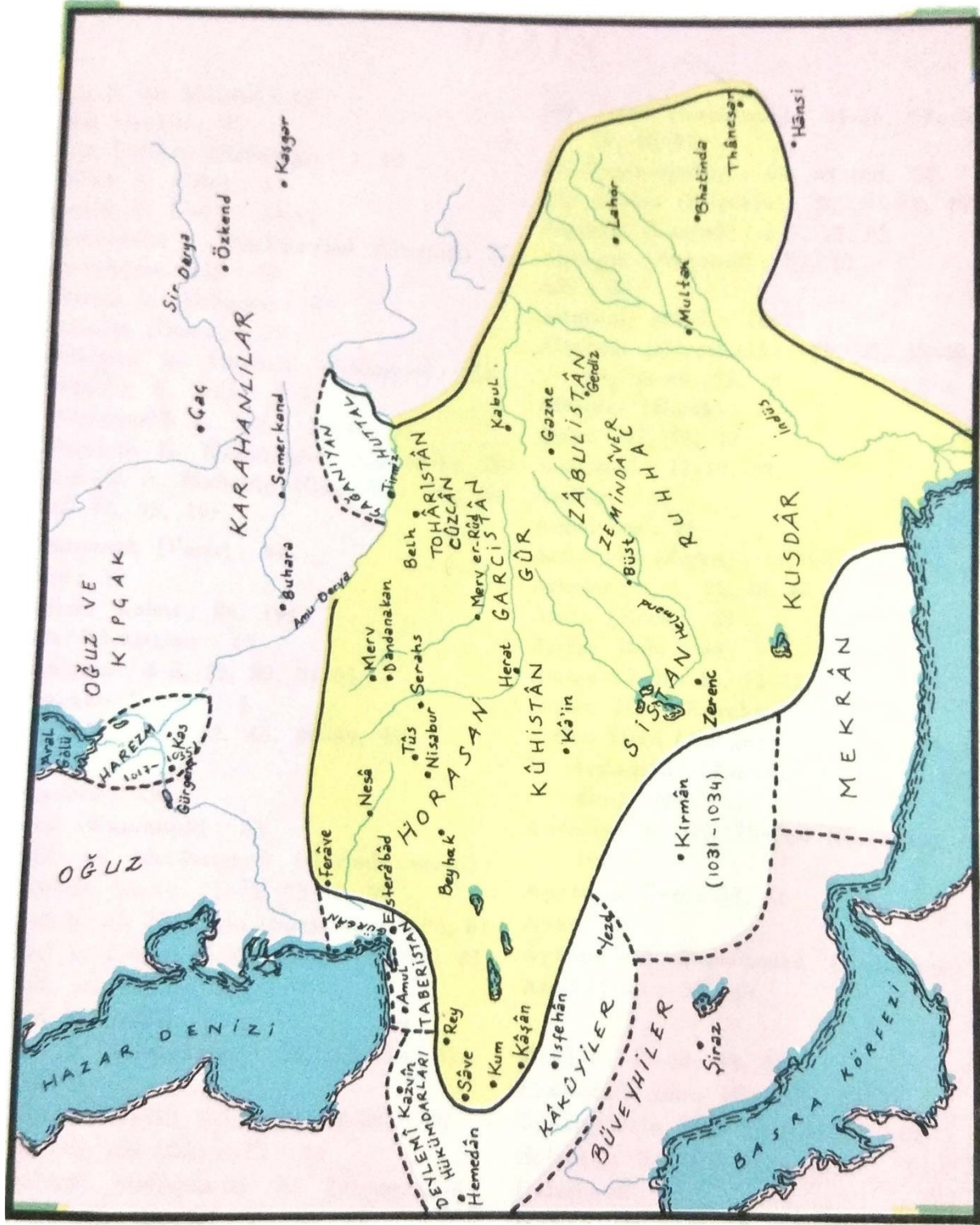
- I. Erdeşir tarafından 224 yılından önce fethedilen şehirler ve bölgeler.
- I. Erdeşir tarafından 224 yılından sonra ithak edilen İran bölgeleri.
- I. Şapur döneminde fethedilen ülkeler.
- ==== I. Şapur'un hakimiyetini tanıyan Kuşan İmparatorluğu'na ait bölgeler.
- I. Şapur'un ordusu tarafından geçici olarak ele geçirilen Roma İmparatorluğu toprakları.
- İmparator Julianus'un seferi.
- ✕ Sasaniler ile Roma İmparatorluğu arasında yapılan önemli savaşların yerleri ve yılları.
- Sasani Devleti ve Roma İmparatorluğu arasında 387 yılında yapılan antlaşmayla tespit edilen sınır. (5-6 yüzyıllarda yapılan antlaşmalarla onaylanmıştır.)
- Sasani Devleti ve Bizans İmparatorluğu arasında 591 yılında yapılan antlaşmayla tespit edilen sınır. (629 yılında yapılan antlaşmayla onaylanmıştır.)
- II. Şapur döneminde Sasaniler tarafından fethedilen Kuşan Devleti toprakları.
- Sasani Devleti'nin 5 yüzyıldaki doğu sınırı.
- HAZARLAR** Sasanilerin savaştığı kabileler.
- ▨ Firuz'un başarısız seferlerinden ve ölümünden (484 yılı) sonra Sasanilerin Eftalitlere bıraktığı topraklar.
- ▨ I. Hüsrev döneminde fethedilen (558-568 yıllarında) ancak 6. yüzyılın sonu ile 7. yüzyılın başında yavaş yavaş kaybedilen topraklar.
- ▨ II. Hüsrev döneminde (602-622) fethedilen topraklar.
- 🔥 Sasanilere karşı büyük ayaklanmaların çıktığı bölgeler.
- ▨ Mazdek taraftarlarının etkili olduğu bölgeler.
- Harita E. A. Grantovski tarafından çizilmiştir.*

Kaynak: Mihail Sergeyeviç İvanov, **İran Tarihi**, s.136-137

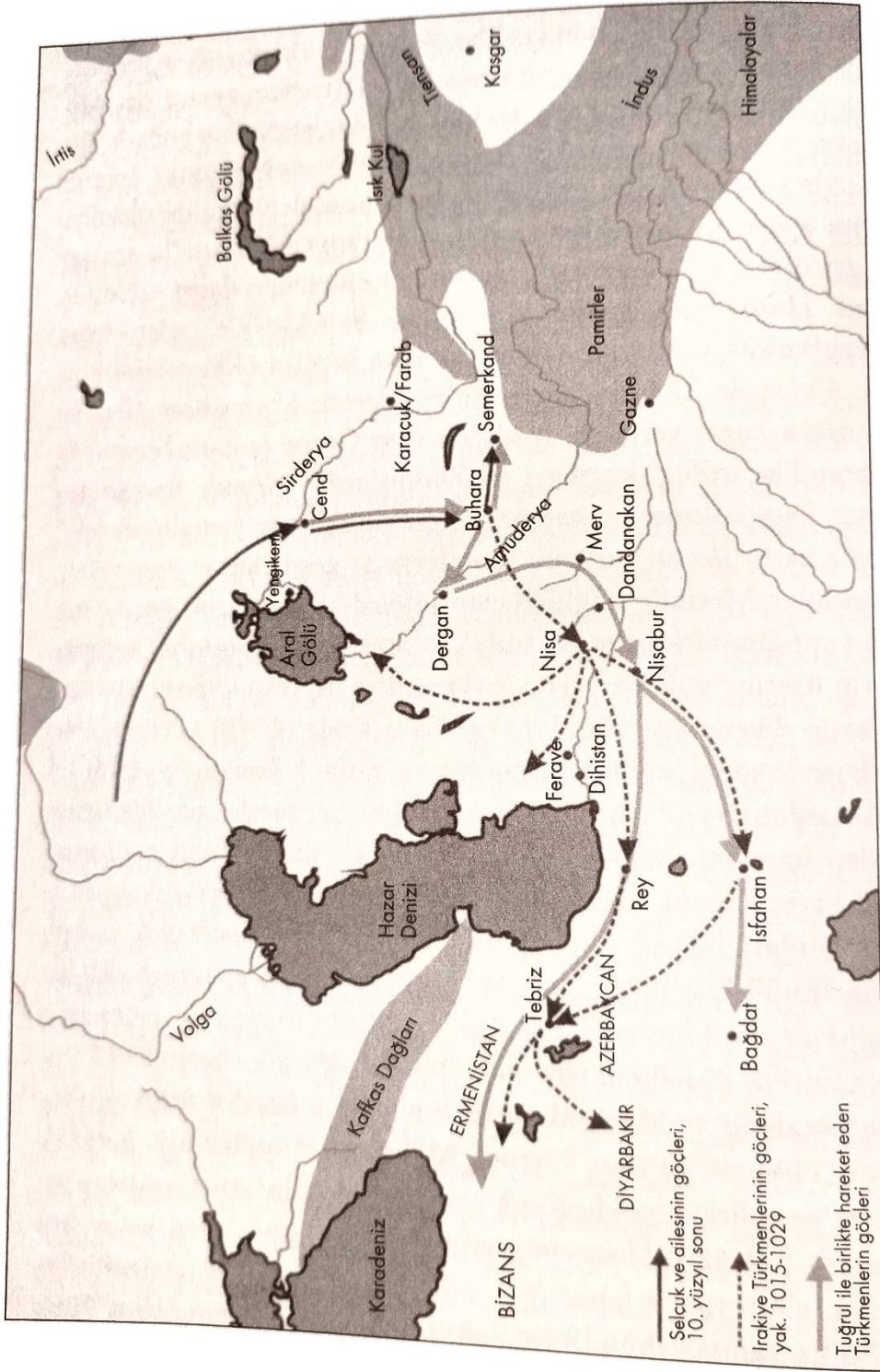
M.S. 8-9. asırlarda Arap fetihleri

Kaynak: Mihail Sergeyeviç İvanov, **İran Tarihi**, s.150

1030 tarihinde Gazneli Devleti

Kaynak: Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s.110

Harita 3 Selçukluların ve onlarla birlikte hareket eden Türkmenlerin büyük göç dalgaları

Kaynak: A.C.S. Peacock, **Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu**, s.48

EKLER

Figür 1. Persepolis Tahtı Taşıyan Halkların Rölyefleri'nde (soldan sırayla I, II, V. mezar) *Sakā Haumavargā* Tasvirleri

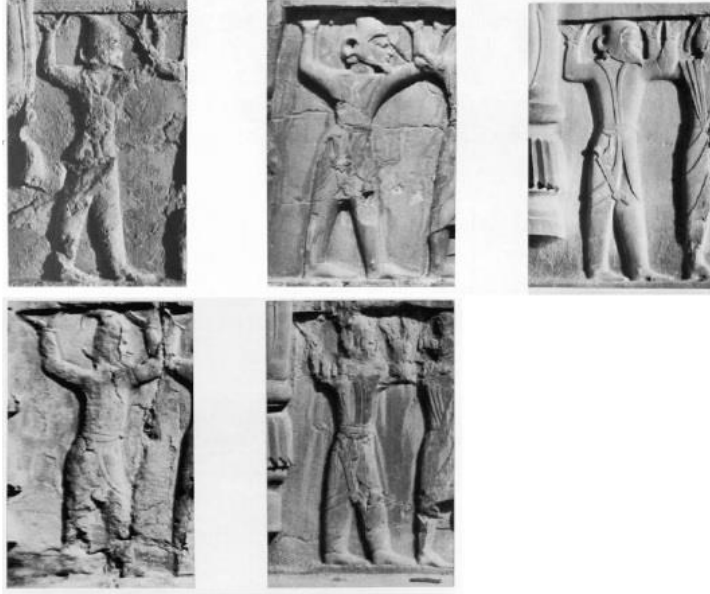
Kaynak: (Schmidt, 1970: Fig. 43). I. mezar oldukça tahrip olmuş vaziyettedir. II. ve V. mezarda akinakes (kısa kılıç) ile teçhizatlanmış ve tipik Saka ceketini giymiş figürler görülmektedir. *Sakā haumavarga* olduğu düşünülen bu figürlerin boyunlarında onur sembolü olan halka (veya gerdanlık) dikkat çekmektedir (Detaylı açıklamalar için bkz. Schmidt, 1970: 120, Taht Taşıyanlar Grup 4, No 14).

Figür 2. Persepolis Tahtı Taşıyan Halkların Rölyefleri'nde (soldan sırayla II, V. mezar) *Sakā Paradraya* Tasvirleri

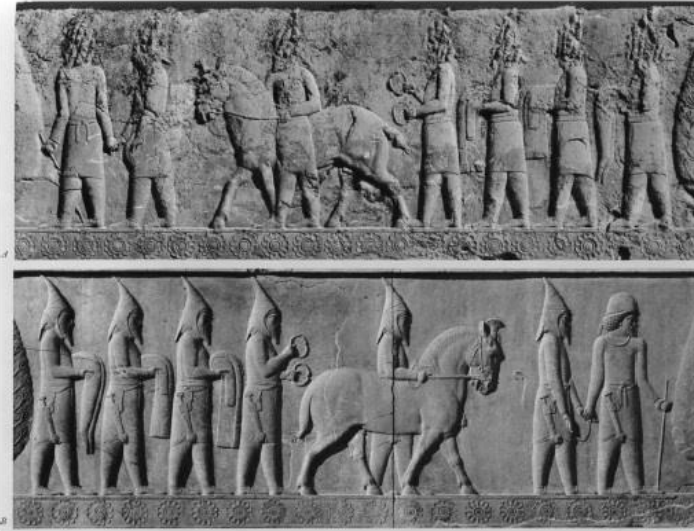
Kaynak: (Schmidt 1970: Fig. 44). Uç kısımları arkaya doğru kıvrımlı bir şekilde görülen sivri başlıklarının yan uçları yanaklardan çeneye doğru uzanmaktadır. Boyun koruyucuları da yukarı doğru kıvrımlıdır. Figürler akinakes ile teçhizatlanmıştır. Kürk süslemeli tipik Saka ceketini dikkat çekmektedir. II. mezardaki figürün boynundaki onur sembolü olan halka net bir şekilde görülürken diğerinde bant şeklinde betimlenmiştir (Schmidt, 1970: 120, Taht Taşıyanlar Grup 4, No 24).

Figür 3. Persepolis Tahtı Taşıyan Halkların Rölyefleri'nde (No 15) *Sakā Tigrakhaudā* Tasvirleri

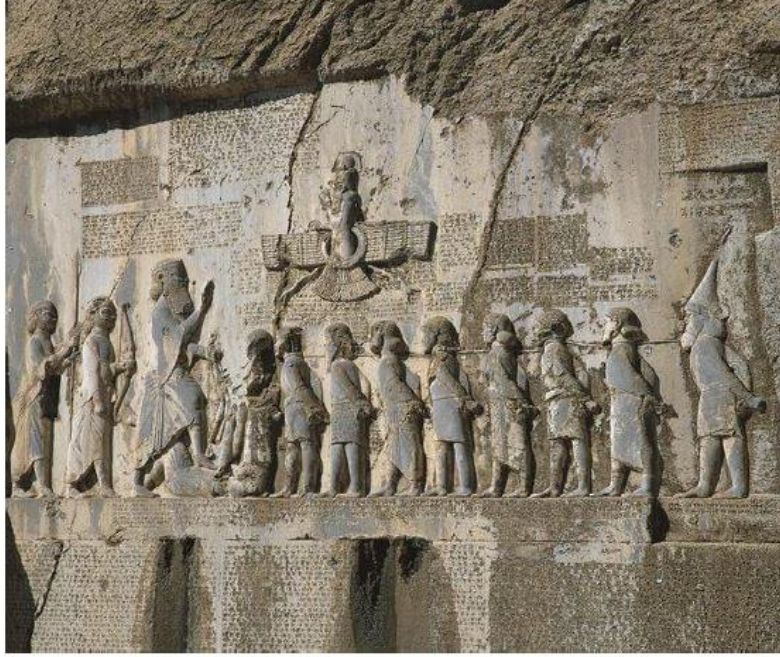
Kaynak: (Schmidt, 1970: Fig. 44). Bütün figürlerin başlıkları sivri, hafifçe yüksek ama geriye eğimli vaziytedir. Başlığın yanak koruyucu uçları çeneye doğru uzanmıştır. Tipik İskit ceketli giyen figürler akinakes ile teçhizatlanmıştır. Buradaki grubun boyunlarında onu sembolü olan halkalar görülmemektedir.

Figür 4. Apadana Rölyefleri'nden 11. Delegasyon, Saka Tigrakhauda Tasviri (Üst: Kuzey Merdivenleri, Alt: Doğu Merdivenleri)

Kaynak: (Schmidt 1953: Levha 37). Schmidt daha sonraki eserinde bunları *Sakā tyaiy paradraya*'nın batı alt grubu olarak tanımlamaktadır. (Schmidt, 1970: 115). Figürlerin sivri ve dik başlıkları dikkat çekmektedir. Kuzey Merdivenlerindeki figürlerin başlıkları tahrip olmuş olsa da sivri bir başlık taktıkları anlaşılmaktadır. Karakteristik Saka ceketleri giyen heyet üyelerinin cekete asılı vaziyette duran kısa kılıçları (akinakes) dikkat çekmektedir. Ayrıca figürlerin halkalar ve elbiseler getirdiği ve yanlarında iki at bulunduğu görülmektedir.

Figür 5. Behistun Rölyefi.

Kaynak:http://www.allempires.com/forum/forum_posts.asp?TID=22148&PN=13 (Eriřim: 09.09.2018). Burada I. Darius'a başkaldıran liderlerin esir edilişi betimlenmiştir. Kitabede geçen asi liderlerin isimleri kitabedeki sırası ile burada sahnelenmiş olmalıdır. Sondaki karakteristik başlığı ve ceketi ile bir Sakalı (Skunkha) tasvir edilmiştir. Anlaşıldığına göre I. Darius Saka memleketine en son gitmiştir. Dolayısıyla burada adı geçen Sakaları diğerlerinden sonra mağlup etmiştir. Darius'un I. Saka seferi diyebileceğimiz bu savaş M. 519 yıllarına rastlamaktadır (Wiesehfer, 2003: 36).

Figürlerin Kaynağı: Muzaffer DURAN, "Pers (Akhaimenid) Bağlamında Sakalar", Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 21, Sayı: 3, Yıl: 2019, s.736-740